

Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Факультет іноземної та слов'янської філології

Кафедра української мови і літератури

Німенко Наталія Анатоліївна

**БАРОКОВІ РИСИ В УКРАЇНСЬКИХ ЛІТОПИСАХ
XVIII СТОЛІТТЯ**

Спеціальність: 035 Філологія (Українська мова та література)

Галузь знань: 03 Гуманітарні науки

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник

_____ Н.І. Кириленко,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови і
літератури

« ____ » _____ 2020 року

Виконавець

_____ Н. А. Німенко

« ____ » _____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ПОЛІМОВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДОБИ	
БАРОКО	8
1.1. Специфіка барокової культури	8
1.2. Літературне бароко в Україні	14
Висновки до розділу 1	25
РОЗДІЛ 2. БАРОКО В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ	27
2.1. Бароковий дискурс літопису Самовидця «Про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, що були в Малій Росії після його смерті»	27
2.2. Літопис Самійла Величка як явище українського бароко	32
2.3. Літопис Григорія Грабянки в контексті мистецької доби	43
2.4. Традиції української барокової літератури в літописі «Історія Русів»	47
Висновки до розділу 2	52
РОЗДІЛ 3. РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ	54
3.1. Моделювання образу Б. Хмельницького у літописі Самовидця	54
3.2. Своєрідність потрактування образу Б. Хмельницького у літописі Г. Грабянки	57
3.3. Концепція образу гетьмана Б. Хмельницького у літописі Самійла Величка	62
3.4. Інтерпретація образу Б. Хмельницького в «Історії Русів»	65
Висновки до розділу 3	69
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75

ВСТУП

Актуальність дослідження Українські літописи XVII–XVIII ст. є потужним джерелом дослідження нашої історії. Це стосується, зокрема, осягнення феномену духовної культури українського козацтва. Крім того, ці літописи є ключем до сприйняття визначальних рис українського бароко. І хоча мистецтво бароко асоціюється переважно з пластичними його видами, зокрема архітектурою, живописом, воно набуває значної репрезентації в літературному просторі.

Козацькі літописи у своїй основі – це не лише твори історіографічного характеру, присвячені подіям XVI–XVIII ст., а й виняткові шедеври української мистецької доби бароко. Для козацьких літописів характерними є етнокультурні засади літературного мистецтва. Це цілком відповідає бароко та бароковій естетиці українського козацтва. Синтез літературного, літописного й історичного жанрів, поєднання мистецьких стилів у викладі тексту літописцями є унікальним і неповторним. Козацькі літописи у своїй основі є втіленням єдиного духовно-естетичного комплексу, наповненого бароковою патетикою та риторичним пафосом. До того ж, у них використовується широкий спектр художніх засобів, характерних саме для мистецтва епохи українського бароко [63, с. 173].

Українська барокова література зацікавлювала дослідників ще з XIX ст. Дослідження козацьких літописів простежуються у науковій спадщині І. Вагилевича, Я. Гординського, П. Куліша, С. Маслова, О. Огоновського, В. Перетца, М. Петрова, К. Студинського та ін. Одним з перших, хто приділив значну увагу вивченню давньої української літератури, зокрема барокової, був Д. Чижевський. Науковець розглядав Бароко як історико-стилістичне явище.

У радянському літературознавстві, де у центрі стояла ідейна суть мистецтва, естетичні й етнонаціональні цінності літературних творів фактично не розглядалися. Лише наприкінці XX ст. вийшли друком дослідження

української культури епохи Бароко В. Колосової, В.Крекотня, В. Литвинова, В. Маслюка, П. Махновця, О. Мишанича, М. Сулими, В. Яременка та ін.

Початок ХХІ ст. позначився створенням фундаментальних праць, присвячених дослідженню українського барокового, зокрема і літературного, мистецтва. Серед таких особливе місце займає третій том «Історії української культури», в якому презентується історія національно-культурного процесу в другій половині XVII–XVIII ст. Крім того, заслуговують на увагу монографії «Українське бароко», «Муза Роксоланська: українська література XVI–XVIII століть» та інші; авторські та колективні монографії, окремі розділи видань, наукові публікації відповідного тематичного напрямку.

Козацькі літописи відбивають прагнення авторів нагадати про минулу козацьку славу і велич. У них засвідчується історична, політична і правова самобутність українського козацтва, унікальність його духовної культури. Ці чинники засновані на глибинному історичному поєднанні естетичного й релігійного начал та ґрунтовних засадах етнічної культури [63, с. 174].

Недостатня розробленість теоретичних засад вивчення полімовності української літератури доби бароко щодо аналізу специфіки барокової культури в цілому та становлення і розвитку літературного бароко в Україні, зокрема; дослідження традицій української барокової літератури в контексті козацьких літописів свідчать про актуальність обраної теми дослідження.

Об’єкт дослідження – козацькі літописи XVIII ст.: літописи Самовидця, Самійла Величка, Григорія Грабянки, «Історія Русів».

Предмет дослідження – особливості втілення барокових рис в українських літописах XVIII століття.

Мета дослідження полягає в теоретичному та контекстуальному висвітленні втілення барокових рис в українських літописах XVIII ст.

Реалізація поставленої мети передбачає розв’язання таких завдань:

1. Дослідити полімовність української літератури доби бароко на прикладі аналізу специфіки барокової культури і особливостей літературного бароко в Україні.

2. Описати бароковий дискурс літопису Самовидця «Про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, що були в Малій Росії після його смерті».
3. Проаналізувати специфіку втілення українського бароко у літописі Самійла Величка.
4. Розкрити особливості доби бароко у літописі Григорія Грабянки.
5. Висвітлити традиції української барокової літератури в літописі «Історія Русів».
6. Простежити своєрідність інтерпретації образу Богдана Хмельницького у козацьких літописах.

Відповідно до визначених завдань застосовувалися такі **методи дослідження**: порівняльно-історичний; герменевтичний; систематизація та опрацювання джерел літератури; узагальнення теоретичних джерел предмету дослідження; елементи феноменологічного підходу.

Елементи наукової новизни одержаних результатів: узагальнено та систематизовано комплекс дискурсивних міждисциплінарних питань щодо барокових рис козацьких літописів; доведено, що використання барокової стилістики в описанні історичних подій дозволяє простежити їхню динаміку в загальноєвропейському контексті, всебічно розкрити факти минувшини, ставлення до них різних верств суспільства; дістала подальшого розвитку концептуальна модель образу лідера і його ролі в історичному процесі.

Практичне значення одержаних результатів полягає у формуванні загальнонаціональної моделі історичної пам'яті шляхом дослідження барокових рис козацьких літописів; у створенні міждисциплінарної бази щодо вивчення історико-літературної спадщини; у перегляді змісту та форми проведення лекційних і практичних занять відповідної тематики у закладах вищої освіти, а також уроків у програмі загальноосвітніх шкіл.

Апробація результатів та публікації.

Участь у всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях:

- Дослідження української книги XVI–XVIII ст. у науковому доробку М.О. Макаренка / Міжнародна наукова конференція «Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур» (Київ, 2016);
- До питання про дослідження українських стародруків / VII Всеукраїнська наукова конференція «Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства» (Суми, 2019);
- Роль літописця в українських літописах 18 століття / Міжнародна науково-практична конференція «Культуромовна особистість учителя-словесника» (Суми, 2020);
- Літописи як відбиття культури українського бароко / Міжнародна конференція «Академічна культура дослідника в сучасному науковому просторі» (Суми, 2020);
- Формування патріотизму в учнів під час вивчення козацьких літописів / Міжнародна наукова конференція «Формування мовного естетичного ідеалу засобами навчальних дисциплін» (Суми, 2020);
- Художнє потрактування історичних постатей у літописах XVIII століття / Актуальні питання розвитку філологічних наук у XXI столітті (Київ, 2020);
- Бароківі риси українських літописів / IV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція молодих учених «Філологія, лінгводидактика, професійна комунікація в науковому дискурсі» (Суми, 2020).

Публікації в наукових збірниках, а саме:

- 1) Німенко Н. Дослідження української книги XVI–XVIII ст. у науковому доробку М.О. Макаренка. *Глобалізація / європеїзація і розвиток національних слов'янських культур*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 24 травня 2016 р.). Київ : НВЦ НБУВ, 2016. С. 387–391.
- 2) Німенко Н. До питання про дослідження українських стародруків. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства* : матеріали сьомої Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів, викладачів та співробітників (Суми, 18–19 квітня 2019 р.). Суми : СумДУ, 2019. С. 282–286.

3) Німенко Н. Літопис Самовидця як джерело дослідження української барокової літератури. *Актуальні питання філології та методології: збірник статей студентів / за ред. В.В. Герман. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2020. С. 243–248.*

4) Німенко Н. Барокова стилістика козацьких літописів XVIII ст. *Abstracts of IX International Scientific and Practical Conference. Ankara, Turkey, 2020. P. 564–566.*

Структура роботи. Магістерське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел. Основний зміст роботи викладено на 74 сторінках, загальний обсяг магістерської роботи складає 81 сторінку.

РОЗДІЛ 1

ПОЛІМОВНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ ДОБИ БАРОКО

1.1. Специфіка барокової культури

Бароко (від італ. *barocco* – дивний, химерний) – напрям у європейському мистецтві та літературі XVI – XVIII ст., який виник спочатку в архітектурі, а потім поширився на інші види мистецтва. Як визначають теоретики літератури, етимологія терміну «бароко» й сьогодні є загадковою. Одна з версій стосується португальського «*regolabarocco*» у значенні «перлина неправильної форми»; друга – походить від латинського «*bagoso*» і пояснює в схоластичній логіці такі особливості, як складність і дивовижність; є й інші припущення. У всіх визначеннях є раціональне зерно: бароко – справжнє «перло багатоцінне» в мистецтві, що вражає нашу уяву дивовижними творами митців [77, с. 4].

Якщо звернутися до історії, оперуючи змінами у суспільстві, багаторічними війнами, відкриттями в науці Галілео Галілея, Йогана Кеплера, Рене Декарта, Ісаака Ньютона, які перевернули уявлення про Всесвіт і людину в ньому, у свідомості митців бароко світ постав як суперечливий, мінливий, такий, що втратив гармонію. Естетика бароко поставала в різних контрастах. Слушною є думка А. Макарова у монографії «Світло українського бароко» про те, що митці зазначеного напрямку бачили у красі і навіть розкоші матеріального світу відблиск краси і довершеності раю [77, с. 6]. У такий спосіб естети бароко відображували у своїх творах дивовижні картини розкішних палаців, садів, рослинно-декоративні розписи інтер'єрів та ін.

Відповідно до цього бароко знайшло своє вираження у різних напрямках мистецтва, зокрема архітектурі, декоративному мистецтві, музиці тощо.

Так, яскравими прикладами барокової архітектури є козацькі культові споруди. До таких відносять, зокрема, Георгіївський собор Видубицького монастиря, Микільський собор у Глухові, Покровську церкву у Ромнах, церкву Святої Трійці у с. Пустовійтівка (суч. Роменський р-н), собори в Козельці, Ізюмі,

Полтаві, Охтирці. У XVII – XVIII ст. у барокові шати було одягнуто й деякі давні церкви, зокрема Софійський собор у Києві, собор Успіння Божої Матері, Києво-Печерську Лавру. Церкви за часів бароко будувалися без чітко вираженого фасаду і однаково святково виглядали з усіх боків. На думку А. Макарова, кожна спроба обійти козацький собор завершується почуттям дезорієнтації у часі й просторі. Такі собори є виразниками барокового світовідчуття, утіленням народних уявлень про «рай на землі». Не випадково давні пам'ятки мистецтва є не тільки «втіхою для ока», а й утіленням духовності.

Барокової стилістики набули й тогочасні живописні та графічні картини на біблійні теми, ікони, фрескові розписи, якими прикрашали стіни давніх церков і монастирів та їхні іконостаси. Так, на іконі «Різдво Христове» народний майстер композиційно поєднав динаміку подій, в яких межують радість і горе, боротьба добра і зла, життя і смерті. Рухливість форм, антитеза, емоційність стали характерними для естетики творів барокового малярства. З'являються світські портрети. Причому на Наддніпрянщині побутовали портрети козацьких старшин, а в Західній Україні – міщанські (репродукція портрета козацького ватажка Івана Підкови з малюнка кінця XVI ст.) [6, с. 43].

Розвиток графіки у XVII – XVIII ст. був пов'язаний із літературою, зокрема з книгодрукуванням. Відповідно до цього набули значення титули книжок, ілюстрації, геральдичні зображення, перші і виносні літери. Українському бароко відомі гравери Іван Щирський, Леонтій Тарасевич, Григорій Левицький та ін. [77, с. 7].

Українське мистецтво зазначеної доби є втіленням розвитку складних взаємозв'язків і взаємовпливу культурного спадку Заходу та Сходу. У цих складних процесах простежується тяжіння до надбань західноєвропейського бароко. Проте українське декоративне мистецтво, зберігаючи глибокий фольклорний зміст, вироблені морально-етичні правила та сформовані ідеали краси, не пристало на автоматичне використання виразних формальних художніх настанов бароко. Натомість, своєрідно трансформуючись із

урахуванням місцевих традицій, сформувало яскраво виражений національний стиль [80, с. 28].

Незважаючи на те, що поняття «бароко» диференціюють переважно зі сферою пластичних мистецтв, цей стиль яскраво проявився в музиці. Бароко в музиці представлено, зокрема, творчістю всесвітньо відомих композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя. На думку З. Шевченко, провідним жанром стає хоровий, партесний (хоральний) концерт за західноєвропейськими зразками. Музика стає образною, емоційно забарвленою. У ній з'являються мотиви суперечностей: життя й смерті, вічності й тлінності, праведності й гріха. Великої ваги набирала і барокова церковна музика [80, с. 27].

Питання про українську барокову літературу досі залишається дискусійним. Ще в XVII ст. гострим критиком стилю бароко виступав Феофан Прокопович. Ліберали і демократи XIX ст. твердили, ніби поети й художники бралися за свої пера й пензлі лише з користолюбних міркувань: комусь догодити, просунутися по службі чи просто отримати винагороду. Критикували митців XVII ст. П. Куліш і М. Костомаров, та особливо суворим критиком літератури того часу був академік М. Сумцов.

Суперечки щодо літератури бароко тривали донедавна. Замовчувалося ім'я провідного дослідника цього стилю Д. Чижевського, оскільки він опинився у списку найзапекліших ворогів народу. Його праці «Український літературний барок», «Історія української літератури», «Поза межами краси (до естетики барокової літератури)», написані й видані у 1940-х роках, були недоступні навіть науковцям. У 1970-х роках з'явилися десятки книжок із питань літератури і мистецтва, у яких спадщину барокових митців або недооцінювали, або перекручували, або взагалі заперечували [44, с. 222]. Цю літературу засуджували, мовляв, «бароко – явище цілком запозичене, принесене ззовні, воно начебто не вступало у взаємодію з місцевими традиціями, не мало нічого спільного з місцевими потребами; бароко – консервативний, аристократичний напрям і охоплює невеличку частину художніх пам'яток, переважно релігійного характеру» [14, с. 31]. Етапними у вивченні бароко стали роботи Д. Чижевського

та А. Макарова. Так, масштабне дослідження барокової літератури Д. Чижевського спрямоване на утвердження нового погляду на цей стиль, а саме – як духовну сутність та національність. Автор наполягав на тому, що ці твори необхідно актуалізувати для сучасників і майбутніх поколінь [78, с. 345]. Праця А. Макарова «Світло українського бароко» присвячена особливому стану душі людини бароко та стилю її мислення [6, с. 42-43].

Як зауважує В. Даренська, характер європейської культури з яскраво вираженими рисами бароко був зумовлений як духовними та соціальними чинниками, так й існуванням окремих культурних осередків (двори правителів і магнатів, релігійні центри, навчальні заклади тощо) [78, с. 81]. Специфіка становлення українського бароко, на думку В. Даренської, пов'язана із Києво-Могилянською академією – центром науки та інтелектуального розвитку в зазначений період. Саме у стінах цього закладу був сформований теоретичний фундамент поетики барокового мистецтва. Науковець акцентує увагу на тому, що для філософських доктрин професорів Києво-Могилянської академії характерним було складне поєднання європейських соціальних течій та автохтонної української культури, що має в основі традиції княжої доби. У центрі об'єкту філософії, естетики та мистецтва епохи бароко була досконала особистість або «героїчна індивідуальність». Оскільки, на думку професорів академії, душа людини складається з трьох складників – «тваринної, людської та Божественної», ця розколотість душі прирікає людину на постійний рух, сумніви, роздуми. Життєве визначення «героїчної індивідуальності» – це баланс як результат інтелектуального компромісу.

Таким чином, українське бароко – це своєрідний універсальний стиль, який протягом XVII – XVIII ст. набув поширення у багатьох сферах духовного життя українського суспільства. Його особливість обумовлена поєднанням європейського досвіду і автентичних традицій [42, с. 10]. Послугуючись основними рисами західноєвропейського бароко (зображення бурхливого плину дії, контрасти, символи і алегорії, пишність і барвистість, патетичність), українське бароко випрацювало свої неповторні риси. Вони формувались під

впливом народного мистецтва, естетичних смаків та ідеалів тогочасного суспільства. В Україні поряд з «пишномовним» бароко, наповненим аристократичними віяннями, існувало і народне – міщанське, селянське, козацьке [44, с. 54]. Усе це визначало стильове наповнення, багатобарвність, контрастність, насиченість і неперевершену вигадливість, декоративність формального вираження [44, с. 211]. В. Піщанська зазначає, що особливістю українського бароко є гармонійне поєднання української культури, сформованої на історичних традиціях, із європейським мистецтвом. Саме це зумовило визнання у світі унікальної мистецької епохи – козацького Бароко. Своєрідність українського барокового мистецтва дослідники пов'язують також із поєднанням українського церковного мистецтва й західноєвропейського світосприйняття.

Аналізуючи козацьке мистецтво другої половини XVII – початку XVIII ст., можемо констатувати, що європейські барокові риси привносили в український стиль нові технічні мистецькі прийоми і форми роботи. А світоглядні барокові тенденції тогочасного українського суспільства співпадали з репрезентацією стародавньої етнічної культури та традицій козацького товариства [62, с. 153]. Художньо-естетична система козацького бароко наповнена національною ментальністю. Вона відображає спадкоємність і наступність державно-політичних, культурних і світоглядно-релігійних традицій. На думку В. Піщанської, саме сакраментальність є основою культурного простору козацького мистецтва XVII – XVIII ст. Вона заснована на філософсько-релігійних, етнокультурних традиціях і потужних канонах православної віри. За цими канонами художня творчість була безіменною, проте подарувала світу цілу плеяду авторів-анонімів, яким притаманні неординарність творчих поривань, філософська унікальність у вираженні барокового мислення («думання»), особлива інтерпретація архетипової етноментальності української культури [62, с. 155].

Першим письменником, творчості якого притаманні риси барокового стилю, був Іван Вишенський. Його творчу манеру виражають довгі періоди, надбудови паралелізмів, сміливі антитези, стиль оратора чи краще пророка,

масштабне нагромадження формального вираження. Однак стилістика автора бере початок із релігійних джерел. Справжнє початкове вираження бароко – це твори Мелетія Смотрицького, проповіді та почасти вірші Кирила Транквіліона Ставровецького. Вирішальну роль в історії українського барокового письменства відіграли відновлення православної ієрархії 1620 р., заснування київської братської школи 1615 р. і її реформи, проведені П. Могилою (1644 р.) та І. Мазепою (1694 р.).

Для мистецтва літературного бароко характерним є прагнення до різноманіття, підсумовування знань про світ, усеосяжність, масштабність. Однак енциклопедизм, притаманний бароковій літературі, часто перетворюється у хаотичність та колекціонування іронічних моментів. Крім того, простежується прагнення розкрити основні питання буття в протиріччях і контрастах (дух та плоть, темінь та світло, одночасне та вічне) [12]. Художній світ барокового мистецтва репрезентував естетичну реакцію на складні обставини життя особистості в умовах перехідного періоду до іншого стану буття. Художнє відображення, відзначає О. Калашникова, відбивало цей суперечливий рух життя в образах, змістове наповнення яких було приховане в суперечності нескінченного потоку речей та їх властивостей. Саме антитетичність, на думку сучасних дослідників, зумовила естетичне сприйняття бароко як «поєднання непоєднуваного», «об'єднання зіткнення суперечностей: земного і небесного, духовного і світського, античності і християнства» [32, с. 178]. Відповідно до цього О. Калашникова окреслює образотворчість барокового світу як мистецтво дивовижного синтезу міфологічних (язичницьких) і біблійних образів; чуттєвості й аскетизму; абстрактності і натуралізму; фантастики і реалізму. Основними тематичними лініями бароко дослідниця називає вираження життя і смерті, тлінності і вічності, суєти і щастя. До стильової специфіки українського бароко О. Калашникова відносить динаміку образного втілення і композицій, широке використання метафор, емблематичність, символізм, алегоризм. На перше місце виходять захоплення зовнішніми виявами (декор, форма, вишуканість, віртуозність) та емоційна насиченість [32, с. 179].

Таким чином, у XVII ст. сформувалася нова культурно-історична епоха. Вона значною мірою була обумовлена конкретно-історичними, філософсько-естетичними, національно-культурними умовами її розвитку. На перший план виступає художнє втілення внутрішніх суперечностей особистості, розмежування між індивідом та соціумом, між ідеалами життєвого шляху і дійсністю.

1.2. Літературне бароко в Україні

В Україні бароко з'явилося на межі XVI – XVII ст. і збіглося у часі з епохою політичного становлення, розвитку й занепаду української Козацької держави. Як наголошує Л. Холод, літературне бароко в Україні репрезентує, що українська література впродовж століть залишається потужним носієм духовності. Крім того, вона є носієм історичної пам'яті, морально-естетичних цінностей українського народу. Її виховний потенціал важко переоцінити, адже бароко є одним із найбагатших і найзагадковіших культурних надбань суспільства [77, с. 5].

Слушною є думка І. Ісіченка про те, що серед літературознавчої науки небагато знайдеться проблем, розробка яких здійснювалася б з таким драматизмом. У радянські часи уніфікації національних культур термін «українське бароко» фактично було витіснено з наукового обігу. Це пояснюється тим, що він виявляв реальну присутність української культури в європейському контексті. Крім того, барокова культура мала переважно релігійний, значною мірою елітарний характер, творилася в колах української шляхти й позначалася виразно патріотичними рисами. Відтак звернення до проблем бароко загрожувало спростуванням базових міфів радянської моделі історії української культури [28]. Однак глибина проблеми бароко як феномену ранньомодерної європейської культури не вичерпується ідеологічним конфліктом із марксистською доктриною. У добу Просвітництва сформувалося нігілістичне ставлення до стилю попередньої епохи. До того ж сам термін «бароко», на

протизагу класицизму, став зневажливим епітетом для позначення химерного і суперечливого мистецтва.

Живильний подих отримало бароко у козацьких літописах, «Історії Русів» та ще творах І. Вишенського, в яких поступово формується барокова форма із самобутнім стильовим наповненням. Для неї характерними виявилися динамізм у пошуку символіки, метафоричності та алегоричності. Окрім цього – особливе стильове наповнення з прихованими контрастами і парадоксами, сміливою мистецькою грою. Барокова стилістика виявляється як альтернатива до стриманості й виваженості мистецького світобачення Ренесансу чи Просвітництва. Для останніх, на відміну від бароко, характерні возвеличення норми, симетрії, естетичної доцільності [28, с. 27].

В. Піщанська у публікації «Художньо-естетичні й історико-культурні аспекти козацького літописання» простежує посилений інтерес до барокового поетичного вираження і сприйняття українського мистецького бароко. Це характерно для творчого спадку П. Куліша, О. Огоновського, І. Вагилевича, В. Перетца, Я. Гординського, С. Маслова, М. Петрова, К. Студинського та ін. Для науковців, які займалися вивченням окресленого мистецького напрямку, вагомого значення набули праці Д. Чижевського. На жаль, у своїх наукових студіях дослідник надавав перевагу вивченню давньої церковнослов'янської літератури та кирилиці. Д. Чижевський прагнув уникнути дослідження літературної творчості козаків та про них. Крім того, він повністю заперечував навіть саму назву епохи бароко як «козацького».

У радянському літературознавчому процесі, де центральною виступає ідейна сутність мистецького вираження, естетичні й етнонаціональні цінності творів літератури фактично не бралися до уваги. І лише наприкінці ХХ ст. побачили світ наукові розвідки, присвячені дослідженню української культури епохи бароко. Це праці В. Крекотня, В. Колосової, В. Литвинова, П. Махновця, О. Мишанича, В. Маслюка, М. Сулими, В. Яременка та ін. Початок ХХІ ст. ознаменувався публікацією фундаментальних праць, що презентують українське літературне бароко. Серед таких особливе місце посідають третій том

«Історії української культури», присвячений історії національно-культурного процесу в другій половині XVII–XVIII ст.; колективна монографія «Українське бароко», «Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть» та ін. Привертають увагу як авторські наукові монографії, так і колективні праці, окремі розділи, статті, публікації у тематичних та галузевих виданнях [63, с. 174].

На думку І. Ісіченка, уже з початку XX ст. окремі українські літературознавці чітко оперували семантикою поняття «бароко» на позначення стильових запозичень із західноєвропейського мистецтва. Однак першим, хто об'єднав риси барокового стилю в українському літературному просторі, поняття «епоха Бароко» вважають Д. Чижевського. Його книжка «Український літературний барок» (Прага, 1942 р.) та публікація «Нарис історії української літератури від початків до доби реалізму» (Нью-Йорк, 1956 р.) репрезентували історію формування концепції бароко як епохи панування однойменного стилю в українському літературному просторі. Межі цієї епохи більш-менш уклалися в XVII – XVIII ст. Ідеї Д. Чижевського використав талановитий російський літературознавець Д. Лихачов. Останній запропонував розглядати українську літературу епохи Бароко як посередницю у сприйнятті московським письменством європейського літературного досвіду.

В Україні перші оглядові статті про епоху Бароко з'явилися на початку 1970-х років. Їхніми авторами були Д. Наливайко та І. Іваньо. У 1987 р. під керівництвом О. Мишанича вийшла друком перша колективна монографія «Українське літературне бароко». Із падінням радянської системи, зникненням цензурних перешкод студії над бароковою спадщиною значно активізувалися. Більше того, вони набували такого поширення, що фактично перетворювалися на загрозливу тенденцію модного напрямку дослідження. Проте необізнаність широкого загалу із літературною творчістю епохи Бароко надовго закріпила дещо скептичне, негативне ставлення до неї [28, с. 27].

Дослідники одностайні у тому, що доба Бароко – це вагомий етап в історії українського письменства. Протягом цього періоду в літературній думці та

суспільній художній свідомості домінував бароковий стиль з визначеними ним естетичними критеріями прочитання й переосмислення текстологічного матеріалу. Засвоєння і презентація елементів барокової стилістики в українській літературі відбувається із середини XVI ст. Риси барокового світосприйняття знайшли втілення у творчому спадку Г. Смотрицького та інших представників Острозького гуртка книжників, у творах І. Вишенського. Міжконфесійна полеміка сприяла створенню активного простору для розповсюдження бароко. До того ж головним опонентом православних митців був найвідоміший польський бароковий автор, проповідник, священик-єзуїт П. Скарга. Його трактат «Про єдність Церкви Божої під одним пастирем» (1577) був визнаний базовим текстологічним матеріалом у цій боротьбі. Тому кожен автор-полеміст свідомо чи несвідомо потрапляв у залежність від його стилю. Особлива стилістика проповідей П. Скарги мала потужний вплив на розвиток риторики, а його двотомний твір «Життя святих» (1579) став взірцем агіографічного тексту [28, с. 27-28].

І все ж про утвердження стилю бароко як панівного можна говорити лише з початку XVII ст., коли в полемічному діалозі митрополита І. Потія та майбутнього архієпископа М. Смотрицького барокові тенденції остаточно перемагають. Трактат М. Смотрицького «Тренос» (1610) закріпив новий взірець літературного тексту, заснованого на алегоричній інтерпретації фундаментальних суспільних явищ. Емоційна забарвленість тексту, складна метафорична образність парадоксально сполучалися в ньому із продуманістю побудови, із наданням композиції змістових функцій, із прагненням наситити текст можливою кількістю показових, переконливих фактів [28, с. 28].

Барокова книга завжди прагнула синтезувати різні види мистецтва й форми культуротворчої діяльності. Крім основного тексту, вона майже завжди містить гравюри, вірші-епіграми, передмови-посвяти й передмови до читачів, маргінальні примітки, коментарі, довідники й покажчики. Автор творить і публікує текст, укладає в нього інтерпретаційні коди, забезпечує собі невидиму

присутність через його коментування. Однак залишає читачеві широкий сектор свободи у сприйнятті й тлумаченні тексту.

Протягом 1615–1620 рр. центр національного культурного життя повертається до Києва. У цей час було засновано Київське братство, школа при Богоявленському монастирі на Подолі, лаврська друкарня. Відтак у Києві відновлено резиденцію православних митрополитів. Новим чинником у формуванні київського гуртка книжників стала діяльна підтримка запорозького козацтва на чолі із П. Конашевичем-Сагайдачним [28, с. 28].

Перша третина XVII ст. може бути названа раннім бароко – першим періодом у літературній добі Бароко. Новий стиль поступово просочується, потім заповнює собою усі літературні жанри. Барокова стилістика простежується у полемічному прозовому світі, у риторичному вираженні, в панегіричній поетичній рецепції. Збереглися перші публікації творів, які можна було б назвати драматургічними. Це «Вірші на Різдво Христове» Памви Беринди (1616), інтермедії до драми Якуба Гаватовича «Трагедія, або Образ смерті Іоана Хрестителя» (1619), великодньої драми Іоанікія Волковича «Розмишляння о муці Христа Спасителя» (1631). Усі вони були поставлені в Галичині, де з 1586 р. вже діяла братська школа. Згодом театральні видовища увійшли в масову свідомість як педагогічний засіб і форма присутності школи в суспільному житті. Так, метафора «світ–театр» стала однією із складників барокового культурного коду.

На думку І. Ісіченка, найбільш плідний період барокової доби, коли українська література найповажніше у своїй історії була репрезентована в європейському цивілізаційному просторі, починається з приходом Петра Могили (1633). Цей період варто назвати зрілим бароко. У його центрі – велична постать самого Петра Могили та визначного мецената і гетьмана Івана Мазепи [28, с. 29]. У цей драматичний час небачений доти розквіт українського письменства наштовхується на випробування козацькими війнами й Руїною. Це завершується катастрофічними для Гетьманщини наслідками полтавської поразки 1709 р. Стійким осередком національного літературного

життя стала заснована 1632 р. Києво-Могилянська колегія. Однак згодом відбулося переміщення інтелектуальних сил із Києва на Чернігівщину, де створюється спочатку друкарня, а згодом і колегія на зразок Києво-Могилянської.

Зріле бароко – період існування потужних у поступі і обдарованих талантів. Серед них особливе місце посідають Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, св. Димитрій Туптало. Їхня діяльність позначена низкою суперечностей. У творах загальнодержавний патріотизм уживався із лояльністю до влади монарха; активне використання релігійних та світських латиномовних творів перепліталось із автентичною українською літературою. Однак при цьому простежується неухильне прагнення захистити українську культуру від активного впливу і асиміляційних європейських процесів. Універсальне звучання художнього мислення сприяє динамічному розвитку жанрів. Це відбилося на забезпеченні різних естетичних потреб і створенні широкої тематичної палітри. Поряд із полемічною прозою, яка активно розвивається з кінця XVI ст., стрімко набувають поширення ораторська, історична, агіографічна проза. Чотиритомний збірник житій святих Димитрія Туптала став чи не найпопулярнішою у світі книгою українського автора. Проповіді Іоаникія Галятовського перекладаються церковнослов'янською та румунською мовами. «Синопис» (1674) здобуває феноменальний успіх у свідомості як образ стародавньої руської історії. Епіграма виходить поза межі емблематичної поезії й перетворюється на самостійний жанр українського вірша. Відтак складаються антології епіграм і курйозного віршування. У річищі метафізичної поезії виникають релігійні поеми св. Іоана Максимовича, грайливі концептивні вірші Лазаря Барановича. Виявляє нових персонажів панегірична та історична поезія [28, с. 29].

Прикметна особливість цього періоду – надзвичайно важлива роль для літературної практики теоретичних курсів поетики й риторики. Курси викладалися і в Києво-Могилянській колегії, і в латинських університетах та колегіях, де й далі здобували освіту тисячі українських юнаків. Вивчаючи

поетику, студенти знайомилися з основами драматургії. Вони отримували знання про тропи, художній стиль, поетичні жанри й віршові розміри, вчилися писати вірші трьома мовами (латинською, польською, українською). Студії з риторики мали підготувати студентів до написання проповіді, промови, листа, історичного твору. Симптоматично, що один із найбільш плідних українських письменників цього періоду Іоанікій Галятовський включив до власного збірника проповідей «Ключ розуміння» (1659) і перший теоретико-літературний трактат українською мовою «Наука альбо способзложення казання» [28, с. 29].

Перетворення Московської держави на Російську імперію мало негативний вплив на останній період у розвитку епохи Бароко – пізнє, що тривав з 10-х до 90-х років XVIII ст. Заборона друку оригінальної літератури у Київській та Чернігівських друкарнях, натомість – перевидання творів, що апробувалися у Москві. Поступове витіснення з ужитку української мови та адаптованої української версії церковнослов'янської мови. Ліквідація традиційних інститутів Гетьманщини й помісного устрою Київської митрополії. Це далеко не повний перелік подій, що радикально змінили контекст літературного життя на підконтрольних Російській імперії українських землях. Офіційна школа, друкарня, православна церква втратили на цім терені визначальну роль у мережі літературної комунікації. Натомість сфера повсякденного побуту, вкорінена у традиційній народній звичаєвості, набуває функцій альтернативного комунікативного середовища. Рукописні копії козацьких літописів стають неодмінним складником плекання родової пам'яті давніх шляхетських, старшинських і священицьких династій. Натомість метафізична лірика виявляється через численні саморобні співаники та пісенне виконання, з уст в уста передаються цілі гумористичні оповідання, що їх ще у XIX ст. записуватимуть аж на Кубані [28, с. 29-30].

У цей час більшість літератур Західної та Центральної Європи вже переживає добу Просвітництва, яка презентується, зокрема, класицистичним стилем. Елементи класицизму з'являються і в українській літературі. Так, у 1709 р. Ф. Прокопович напише до московського царя оду «Епінікіон»,

витриману в дусі нової поетики. Однак відтворення стильової продуктивності бароко аж до кінця XVIII ст. в Україні було можливим завдяки двом істотним чинникам. По-перше, штучно створеним гальмуванням літературного процесу через дискримінаційну політику імперської влади. По-друге, у свідомості суспільства барокові традиції ототожнювалися із національними (навіть у XX ст. бароковий стиль часто називають «національним»). Тож їх як автохтонні намагалися використовувати на противагу ідеологічно чужому імперському стилю культури [28, с. 30].

Важко не погодитися із позицію І. Ісіченка, який наголошував, що доба бароко від початку й до кінця XVIII ст. характеризувалася нестримними художніми експериментами. У ній зародилися тенденції, що реалізувалися протягом XIX–XX ст. Стильові впливи бароко позначили згодом ключові точки національної літературної історії. Звернення до барокової спадщини – колядок, віршів Григорія Сковороди, «Історії Русів» – стимулює визрівання таланту Тараса Шевченка. Барокові ремінісценції живлять пісенну лірику Січових стрільців, футуристичні експерименти «Розстріляного відродження» [28, с. 30].

Розвиток літературного бароко протягом XVIII ст. виокремив деякі стилістичні особливості, серед яких: пишномовність, особлива інтерпретація життя та людської волі, репрезентація художнього світу у творах, метафора, жанрове розмаїття, героїко-патріотична тематика тощо. У літературі бароко утверджується пишномовний урочистий стиль. Часте звернення до Бога, віра в спасіння зумовлюють піднесеність, урочистість. Вишукана форма пасує символічному відтворенню краси України, її щедрої природи, а також військової слави козацтва та панегіричним зверненням до духовних батьків. Книжки у той час оздоблювали декоративними прикрасами, що надавало їм вишуканості, особливого значення [77, с. 8].

У прагненнях здолати хаос існування, пошуках гармонійності буття, намаганнях побороти недосконалість людської природи автори барокового стилю проголошували власну систему цінностей – як світоглядних, так і морально-етичних. Вищою духовною мудрістю митці називали Божу благодать,

на протигагу якій звучала гріховність особистості. Бог для них виступає єдиною сутністю, яка вартує високої оцінки. Людина ж навпаки вважалася слабкою й безпомічною. Її земне життя називали марним і швидкоплинним. Виразної популярності набула концепція життя як сну, коли всі життєві події, як уві сні, проходять поза волею людини і є фатально неминучими. Таке позиціонування життя та людської волі наповнювало мистецтво бароко похмурими і песимістичними тонами, породжувало ідеї зневіри та відчаю [16, с. 2].

Бароко як літературний напрям оперує новими художніми методами, засобами пізнання і моделювання дійсності. Єдиним правильним способом пізнання вважалося інтуїтивне. Саме воно надавало можливість проникнути у внутрішню сутність оточуючого, об'єднати світ видимий і невидимий, реальний та вигаданий, свідомий і підсвідомий. Автори творів барокового стилю демонстрували усю складність, мінливість життєвих ситуацій. Художній світ у них постає багатозначним, ірраціональним, швидкоплинним. Звідси – потяг барокової стилістики до живописності, пишномовності, містики, алегорії, перебільшення, риторики, контрасту, ускладнених сюжетів і композицій, заплутаної інтриги, висвітлення одних і тих самих подій під кутом зору різних персонажів та обставин.

Центральним стильовим засобом барокового письменства виступає метафора. Саме вона дозволяє поєднати чи порівняти несумісні на перший погляд ідейні втілення та речі навколишньої дійсності (комічне і трагічне, піднесене й потворне, аскетизм і гедонізм, християнство й язичництво, світ духовний і фізичний, світло й темряву). Застосування метафори у барокових текстах сприяє створенню особливої емоційності, експресивності, філософської глибини, водночас пишності; є проявом кмітливого інтелекту, моделі світу і засобом його пізнання [53, с. 9].

Як уже зазначалося, на українських землях першим письменником, у творчості якого виявилися риси барокової епохи, можна вважати І. Вишенського. Значну частину свого життя митець провів на Афоні (Греція), відстоюючи права православ'я в гострій суперечці з уніатськими й католицькими

митцями. Завдяки ускладненим словесним прийомам, складним паралелізмам, антитезам його твори зверталися до конкретних особистостей і в той же час – до загальних болючих проблем тогочасного буття: віри, опіки, захисту знедолених. Творам І. Вишенського властивий виражений стиль оратора, точніше, пророка, неймовірна кількість формальних прикрас. Завдяки особливій художній виразності його жива проза відбивала основні риси української ментальності.

Виразний початок барокового стилю – це твори Мелетія Смотрицького, а справжня перемога – утворення Києво-Могилянської академії (1615 р.) і її реформи, проведені П. Могилою (1644 р.) та І. Мазепою (1694 р.). Майже все XVIII ст. в українських навчальних закладах вищого типу вивчають основи поетики, барокової семантики. Їхні викладачі та студенти вражають бароковими поетичними творами. Традиції означеного стильового напрямку збереглися у творчому доробку останнього визначного представника українського бароко Г. Сковороди [80, с. 25].

Найчастіше митці барокової поетики зверталися до духовної пісні, яка досить різноманітна. Серед її різновидів – різдвяні та Великодні твори, пісні-звернення до окремих святих тощо. Поруч з молитовними, піснями-гімнами вирізняють суб'єктивну релігійну лірику. Це, зокрема, пісні-покаяння, про смерть, страшний суд тощо. Стиль визначених творів межує від гімну чи оди до бароково-гротескної, майже пародійної пісні. Прозова література українського бароко була представлена переважно «житіями» святих, апокрифами, які мовно-стилістично переосмислювали давні джерела (представлена, зокрема, творами П. Могили, І. Галятовського).

Козацька визвольна боротьба, а згодом – Коліївщина виокремили специфічний пласт національної літератури. За ознаками вона сповнена глибоких почуттів патріотизму, експресії, патетики. Думи, пісні, плачі, панегірики набували національних рис і були присвячені переважно козацьким подвигам. Протягом XVII – XVIII ст. набуває популярності народна драма, вертеп. У середині XVIII ст. з'являються спочатку аматорські, а згодом професійні театральні колективи. Нового тематичного і психо-емоційного

забарвлення набуває народна пісня, яка, за словами Максимовича, майже завжди драматична і «роздирає Душу» [80, с. 26].

Поява на історичній арені козацтва з його героїчними, національно забарвленими звершеннями призводить до зміни світосприйняття – від фатально-трагічного до героїко-патріотичного. У західноєвропейській традиції тема смерті стає поширеною у відповідних образах скелетів, черепів, ешафотів. Але для барокового втілення української ментальності типовими виявилися сюжети героїчної слави, подвигів, лицарських чеснот, святого пожертвування, возвеличення людського духу, переможного заклик життя над смертю. Тож не дивно, що тематика возвеличення подвигів та героїки національно-визвольної боротьби стала наскрізною у козацьких літописах, трактатах І. Галятовського та інших. У цих творах лицар-воїн виступає захисником людей від кривди і лихоліття. Відповідно до цього у контексті барокової культури розробляється і тематика гравюр, панегіриків, які прославляють гетьманів П. Сагайдачного, І. Мазепу, Д. Апостола. Центральним засобом героїзації виступає образ вершника як символу епохи [64, с. 108].

Тож, розвиток культури у зазначений період презентує героїко-стоїстичний дух українського барокового мистецтва. Специфічного звучання набуває риторичність. Світ бароко виробив автентичні мовні конвенції – азбуку, словник, лексикографію, граматику, синтаксис, пунктуацію, усне, письмове та друковане вираження, його змістові та особливі фізичні параметри. Саме ці особливості, на думку Д. Наливайка та Д. Горбачова, наприкінці XVI ст. і проникають у культурне життя на українських теренах, залишаючись домінантними фактично до кінця барокового періоду [64, с. 109].

Елементи національного, на думку П. Притуляка, втілились і в оригінальній релігійній літературі. Так, лише українські православні священики використовували такі церковні книги, як «Анфологійон» або «Трефологій», «Акафіст великомучениці Варварі», «Молитвослов», «Каноник». Оригінальною релігійною літературою були також збірники проповідей українських богословів К. Старовецького, І. Галятовського, Л. Барановича та ін. [64, с. 109].

Таким чином, риси барокового стилю з'явилися в українській літературі на початку XVII ст. Борючись із шляхетсько-католицькою експансією, українські письменники запозичували художньо-стильові засоби, барокові за характером, не лише у польських, але й у західноєвропейських митців. Однак українське бароко мало й власні джерела (давньоруські літературні витоки; фольклорні елементи; вертепна драма; жартівливо-пародійні різдвяні й великодні вірші; бурлескні твори).

Висновки до розділу 1

На основі наукових досліджень істориків, історіографів, мово- і мистецтвознавців констатуємо, що стильова рецепція бароко (XVII–XVIII ст.) – одна з найцікавіших епох в історії світової культури. Вона мала значний вплив не лише на розвиток України, але й усіх західноєвропейських країн. Мистецька доба бароко розвивалася передусім в європейських країнах – Італії, Іспанії, Франції, Польщі, Угорщині та ін., а в другій половині XVII ст. знайшла своє місце і на українських теренах.

Щодо стильових особливостей бароко, можемо впевнено стверджувати, що зазначений мистецький напрям був презентований спочатку в архітектурі. Згодом він проявився у живописі, графіці, малярстві, музиці, літературі та ін. Виявляючи національну специфіку культури окремої країни, бароковий стиль консолідує риси, притаманні всьому європейському мистецькому вираженню та європейській епосі загалом. До них відносять: зміцнення уваги до релігійної тематики (зокрема мучеництва); возвеличення ролі держави, світськості. Творам властива насичена емоційність, театральність, перебільшення; мальовничість, декоративність, вагоме значення ірраціональних ефектів та елементів. Читачів вражає переконливість у контрастах та емоційність їх образного втілення, динамічність, імпульсивність тощо. Письменники та поети в епоху бароко сприймали реальний світ як ілюзію та сон. Для втілення своїх образів вони

широко використовували символи, метафори, театральні прийоми, графічні зображення, риторичні фігури, антитези, паралелізми.

Період козаччини в Україні актуалізував героїко-патріотичну тематику, сприяв формуванню нового світосприйняття і методів його презентації. Створюються образи лицарів-героїв із яскраво вираженими національними рисами. У парадигму фатуму, спонтанності і «божественного проведення» людського життя, яку презентує європейське бароко, додаються особиста воля, оціночні трактування, варіативні лінії поведінки. У цьому контексті великого значення набуває освіта і просвітницька діяльність.

Характерними рисами українського барокового стилю стають релігійність, полімовність (літературу творили книжною українською, латинською та польською мовами), наявність фольклорних мотивів та образів, національна тематика. Крім того, набувають значення розвиток «високого» та «низького» бароко, жанрове розмаїття. Стають популярними псалми, вірші про Богородицю та Ісуса Христа, панегірики, елегії, пародії, батальні та героїчні вірші; оповідання, байки, сказання (літописні), хроніки, проповіді, промови, листи, полемічні трактати; шкільні та вертепні драми. У сучасному мистецькому вираженні українського літературного спадку дослідження цього процесу розширює широкий жанровий діапазон. Воно вміщує традиційну систему давнього українського письменства на його перехідному етапі до сучасної. У такий спосіб виявляється як барокова специфіка змін традиційних жанрів та жанрових форм, так і зв'язок із теорією у вираженні літературної думки, що розвивалася в стінах Києво-Могилянської академії.

РОЗДІЛ 2

БАРОКО В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ

2.1. Бароковий дискурс літопису Самовидця «Про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, що були в Малій Росії після його смерті»

Українське бароко XVII – XVIII ст. інколи називають «козацьким». У такий спосіб підкреслюється виняткова роль національно-патріотичних, героїчних вчинків цієї верстви суспільства, а також їхньої інтерпретації в мистецькій традиції. Козаки з'явилися на українських землях наприкінці XV ст. Період їхньої кристалізації як стану тривав близько півтора століття. Пройшовши шлях від аристократично-шляхетного до загальнонародного явища, козаки стали національно-політичною силою, виразниками нового світогляду, поборниками широких прав і свобод [46, с. 27].

Епоха українського бароко майже повністю співпадає з часом існування української Гетьманської держави (1640–1770). Досліджуючи цей період, Ф. Уманцев звертав увагу на вплив козацьких перемог на розвиток культурного життя національної ідеї у мистецтві на українських землях загалом і Лівобережжі зокрема. Серед реперних подій він виділяв: перемогу в національно-визвольній війні, звільнення Києва та Лівобережжя, утвердження гетьманства на підконтрольній Москві українській території [15, с. 108].

Серед найвизначніших літературних пам'яток козацького бароко особливе місце посідають літописи Самовидця, Самійла Величка, Григорія Граб'янки, «Історія Русів». Ці твори фактично відкрили світ козацької історіографії. Автори-літописці, на думку М. Грушевського, були представниками «стану військових канцеляристів», а їхні твори заклали фундамент для національного відродження XIX ст. Вчений звернув увагу на використання авторами різних джерел, оспівування лицарства і національної ідеї, політичних прагнень [13, с. 216].

Літопис Самовидця – це самобутня й оригінальна пам'ятка української мови та літератури. Твір також є невичерпним історичним та історіографічним

джерелом XVII ст., яке протягом тривалого часу слугує матеріалом для дослідження питання щодо авторства, першоджерел, історичної об'єктивності, жанру, мови, стилістики тощо.

Так, саме у літописі Самовидця, як визначає П. Притуляк, простежується злиття двох жанрів – літописного й історичного. Частина твору, що охоплює період з 1648 р. і до 1667 р., має переважно історичний стиль викладу. У цій частині автор дотримується логіко-причинної послідовності у висвітленні подій. Історичні оповіді літописця містять заголовки, мають завершеність і логічність, що характерно для барокової літератури. Інша частина літопису доведена до 1702 р. і пов'язана з традицією тогочасного літописання. Тут автор використовує просту, фактично розповідну манеру переказу подій; мова позбавлена глибоких художніх образів, риторичності, цитування. Літописець фактично презентує оригінальну, самобутню манеру, яка за своєю сутністю є бароковою.

Центральною темою літопису Самовидця є Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького. Водночас у творі відсутня загальна ідея, яка б композиційно об'єднувала твір. Літописець прагне дотримуватися нейтралітету у висвітлення подій. Однак у тексті оповіді є і суперечливі, тенденційні оцінки історичних постатей і подій. Так, оцінюючи Б. Хмельницького, автор говорить про його дотепність, в іншому випадку – про пихатість. Літописець досить спокійно описує знищення матеріальних цінностей, спустошення, грабунки «черню», проте засуджує невинуватене кровопролиття, катування, свавілля з боку будь-якої верстви суспільства [64, с. 115].

В. Піщанська відмічає, що представлений козацький літопис є цінним джерелом історії рідної землі. Як оригінальний літературний твір з яскравим стилістичним бароковим забарвленням, він містить «діаріушний матеріал». Авторство цього унікального зразка давньої літератури не визначено. Відомо, що літописець належав до козацької старшини й обіймав високі посади в козацьких інституціях. Автор залишив про себе тільки дві персоніфіковані згадки, проте, порівнюючи текстологічний матеріал із біографіями учасників подій, імовірним автором означеного козацького літопису дослідники (Д. Багалій,

М. Грушевський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, В. Модзалевський, пізніше М. Петровський, В. Романовський та ін.) називають Романа Ониськовича Ракушу-Романовського. Це був козацький військовий, політичний і церковний діяч другої половини XVII ст. Деякі науковці визначали й інших претендентів на авторство літописання. Щодо джерельної бази літопису Самовидця науковця також не дійшли згоди, адже автор жодним чином не вказав її у творі [63, с. 174]. Текстологічний аналіз дозволив припустити, що автор використовував власні записи, зроблені під час походів (версія М. Петровського), а також перекази, свідчення очевидців (О. Левицький), дипломатичні документи (Я. Дзира).

У літописі Самовидця, крім детального відтворення визначних подій становлення й розвитку української козацької державності (1648–1702 рр.), опису головних козацьких битв, висвітлено і персоналії окремих ватажків. Це роки державної, військової та політичної влади українських гетьманів від Б. Хмельницького до І. Мазепи. Водночас необхідно зазначити, що літопис Самовидця – це не лише унікальне джерело історії українського козацтва, історіографічний твір про події XVII–XVIII ст. Це винятковий зразок української літературної мови епохи Бароко, ключ до вивчення духовної культури українського козацтва.

Оригінал літопису не зберігся. У 1840 р. П. Куліш виявив чотири рукописні списки без назви і авторства. Саме вони стали основою для першої публікації твору у 1846 р. О. Бодянським і у виданні «Чтения в Обществе истории и древностей российских» і окремим відбитком. Заслуга видавців твору, серед іншого, полягає у спробі проаналізувати його з різних точок зору. Свої коментарі, примітки, зауваження П. Куліш та О. Бодянський виклали у розділі «Разнословия и дополнения», а також додатках (словник важкозрозумілих слів і виразів, іменний та географічний покажчики). Друге видання 1878 р., підготовлене О. Левицьким, було доповнене ще двома списками. У 1971 р. літопис був перевиданий Інститутом історії АН УРСР.

Літопис Самовидця по праву відносять до барокової літератури, адже у творі досить чітко простежуються її характерні риси. У більшості оповідань, що

вміщує літопис, розкрито не просто факти, а й подано образні характеристики. Це зроблено з неприхованою авторською позицією, що притаманно саме бароковому мистецтву. Серед характерних рис літопису Самовидця – досконала обізнаність автора із народними традиціями, звичаями й усною народною творчістю. Він вводить у загальну канву твору численні народні оповідання, перекази, приказки і примовки. Усе це надає твору, написаному на основі кращих зразків літературної мови XVII ст., виразного етнонаціонального забарвлення. Зазначена виразність формує національний колорит, специфіку та атмосферу літопису – бароківі риси літературних творів. Важливими у творі є етнокультурні засади народної мови українців. За їх допомогою посилюється використання діалектизмів, архаїзмів, іншомовних слів, інших мовних і стилістичних особливостей. Це також відповідає бароківій традиції і козацькій бароківій естетиці зокрема.

Авторська методологія написання твору не зовсім логічна, проте гармонійно поєднує літературний, літописний та історичний жанри. Застосування різноманітних стилів у викладі літопису є унікальним. Загалом дотримуючись стильових тенденцій періоду козащини, твір позбавлений зайвих барокових прикрас та риторичної патетики. Особливим у літописі є прагнення Самовидця до відтворення естетичної площини історичних подій. Подання фактологічного матеріалу не обмежується хронологічним описом. Цей контекст змінюється авторським оповіданням у формі довільного переказу, без чітко вираженої позиції літописця. У зазначеному літописі всебічно представлені політичні, економічні характеристики української історії XVII–XVIII ст. Окрім цього відтворено культурні, зокрема і релігійно-естетичні уподобання козацької доби. Усе пронизано бароково-типологічними ознаками цієї доби [63, с. 175].

Н. Зайдлер відзначає, що серед великої кількості подій, пов'язаних із діяльністю козацьких ватажків, автор літопису обирає чи не найголовніші – походи козаків проти татар і турків. Можливо, літописець обрав для змалювання саме цю сферу діяльності козацьких ватажків, оскільки добре володів саме цією інформацією [72, с. 63].

Серед спірних питань у наукових колах залишається визначення жанру твору: історіографічна проза, історична проза, літопис. За змістом і характером викладу літопис Самовидця поділяється на дві частини. За бароковою традицією літопис починається з передмови, а його макро- і мікроструктура вибудовані від загального – до конкретного. Першу частину (1648 – 1676) написано у вигляді окремих оповідань про найважливіші події народно-визвольної війни. Інформацію подано переважно логічно і послідовно, з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Проте час від часу автор забігає наперед, випереджає події.

Друга частина – фактично літопис. Після 1677 р. Самовидець переходить на короткий порічний виклад подій, межує основні і другорядні [31, с. 408]. Важливою особливістю твору є лаконізм опису подій, визначений М. Ковальським і Ю. Мициком як «раціональний стиль викладення» [33, с. 90]. Літописець у невелику оповідь вносить максимальну за обсягом, історично підтверджену інформацію. Так, серед значних подій він називає переможний похід козацьких військ під Очаків. Автор подає причини цього дійства, хронологічно – хід подій. Показово, що літописець намагався об'єктивно схарактеризувати результати походу. Він радів перемозі козаків, пояснював причини невдач. Таким чином, автор намагався показати реалістичні картини, в основу яких покладено історичні факти. Тож, Літопис Самовидця є важливим бароковим твором, де засобами художнього слова переконливо зображено героїчне минуле України та українців [25, с. 84].

Незважаючи на цілком світських характер, у літописі вдало переплітаються релігійні та світські мотиви. Це цілком зрозуміло і виправдано, адже усе життя козаків було пронизане духом православ'я, боротьбою не лише за політичну, соціальну, а й за релігійну свободу. Поєднання цих мотивів є характерним саме для барокової літератури.

Отже, охарактеризований літопис Самовидця є одним із історіографічних творів української літератури. Він репрезентує у своїй текстовій основі специфіку барокової культури. Барокові риси у представленому літописі виявляються на рівні правдивого відтворення історичної дійсності. До них

відносять: описи сюжетів військової слави, подвигів, лицарських чеснот, святої пожертви, звершень духу, перемоги життя над смертю – усього, що було характерно для українського козацтва. Проаналізувавши літопис Самовидця, констатуємо, що представлений історіографічний твір позбавлений глибоких художніх образів, риторичності, цитування. Саме у цьому виявляється специфіка літопису як оригінального твору барокової культури. Однак у вжитих описах літописець використовує ґрунтовний фактологічний матеріал, передає не лише характеристики історичних осіб, але й подій того часу з неприхованою авторською позицією. У такий спосіб у літописі Самовидця створюється неперевершений національний колорит, етнонаціональні доміанти, що передають естетичні барокові тенденції зазначеної історичної доби.

2.2. Літопис Самійла Величка як явище українського бароко

Літопис козацького канцеляриста Самійла Васильовича Величка – найбільша за обсягом історіографічна оповідь. Унікальність її полягає в тому, що це не тільки літопис (за думкою перших видавців), а й історичний, публіцистичний та художній твір. Понад сто років він проіснував лише у рукописних списках, котрі відомі були досить вузькому колу дослідників. У 1840 р. оригінал літопису було куплено для ПогодінаБольшаковим на аукціоні відомого збирача рукописів, колекціонера Лаптева. У друкованому вигляді твір побачив світ упродовж 1848–1864 рр. за списками Погодіна і Судієнка. Останній був свого часу придбаний одним із нащадків Г. Полетики. Літопис складався із чотирьох томів, виданих Київською Тимчасовою комісією для розгляду давніх актів. До першого тому (1848 р.) увійшла перша частина Величкового літопису – «Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками, чрезъ Зьновія Богдана Хмелницкого, Гетмана войск Запорожскихъ, в осмилъ техъ точившойся...», у якій охоплено події визвольної війни українського народу, починаючи з кінця 1647 р. і до Оливського миру 1659 р. [71, с. 19]. Друга частина літопису – «Повѣствованія Лѣтописная о малоросійскихъ и иныхъ от части поведеніяхъ собранная и зде

описанная» видрукувана в другому (1851 р.) і третьому (1855 р.) томах. До четвертого (1864 р.) увійшли додатки та документи. У першому томі відсутні кілька розділів, присвячених подіям 1648–1654 рр. Кільканадцяти сторінок бракує і другій частині літопису у томі другому, де зображено історичні події в Україні протягом 1660–1686 рр.

Досліджуючи і оцінюючи цей унікальний матеріал, М. Грушевський уперше заперечив думку про літопис Самійла Величка як твір козацько-старшинський. Натомість дослідник підкреслив ідею уславлення героїки запорозьких козаків. Серед причин, через які твір довгий час залишався маловідомим, вчений називав саме великий обсяг і відсутність частини літопису [13, с. 220].

Виявляючи барокову стилістику подачі історичних фактів, Самійло Величко у найрізноманітніших формах і багато пише про долю рідної землі. Про себе ж самого автор згадує лише кілька разів, фіксуючи передусім духовно значимі етапи свого життя, а не сухі дати. І все ж є згадка літописця у томі третьому, в якій нашу увагу привертають саме дати, числа. Автор обрав дуже своєрідний ритм, який створюється за допомогою чисел. «Сегожь 1690 року, на самомь початку его, между свята Рождества Господня, началъ я, сих літописних дьяній графъ и сказатель (вکیلконадцять лють будучи), служити воску Запорожскому, в. поважномь дому зъ пановъ Малоросійскихъ благородного Его Милостипана Василия Леонтіевича Кочубія [...] Послуживши зась въ таких премногихъ неусипних трудахъ чрезъ льть 15, з осталемъ за тую службу вправлень до канцелярій войсковой енеральной на початку року 1705, в. которой зъ между худшихъ братіи моей не послѣднимъ въ дѣлехъ писарскихъ, сполна чрезъльть 4: нимъ за тую мою долговременную и вѣрную службу моя недоля крайнимъ мнѣ на самому концу рока 1708 заплатила нещастемъ, которое в преді въ помененномъ року припомнѣтися можетъ» (III, 90) [70, с. 143-144].

Думається, через філософське трактування ритму-числа можна глибше збагнути суть тих важливих подій у житті не лише автора, а й більшості історичних фактів загалом. Якщо уважно вчитатись у процитовані вище рядки

Самійла Величка, можна так само виокремити монаду ритму його творчості, життєвого шляху, оскільки три дати знайшли відображення в тексті літопису. Час до 1690 року є монадою, час з 1690 року до 1705 є діадою, а з 1705 і до 1708 року – тріадою. Ця схема вкладається у традиційні рамки – початок, продовження, кінець життєвого шляху чи творчого процесу. У нашому випадку вона відбиває своєрідну передісторію появи епохального твору Величка. У творі визначальним є рік 1708, тобто тріада. Це був напружений рік як для всієї України, так і для автора: частина козаків залишилась на російському боці, інші разом з Мазепою перейшли на бік шведів. У липні був скараний на смерть Величків патрон – Кочубей, а сам Величко потрапляє до тюрми. Трагічне потрясіння не лише спонукало його до перегляду всього свого життя. Це стало тим високим очисним вогнем, у полум'ї якого і народився задум співставити горе загальнонародне й особисте, гірко подивувавшись скупості та стислості сухих «козацьких реєстриків», – повідати світові про небачений досі в Україні порив до волі і самоствердження. Особливо – про страшну Руїну, на яку перетворилась розшматована заздрісними сусідами українська земля.

Загострена Величкова чутливість зростає у сотні разів у розповіді про бачені на власні очі безлюдні міста, села, пусті вали. Він трагічно переживає в собі те, про що пише. Підтвердженням цього є наскрізний образ серця, особистісне навантаження якого у Величка виходить за межі традиційних барокових образів-хронотопів і дає ключ до розуміння Величкової надчуттєвості. Попри Величкову схильність до містифікацій та барокової гри, літопис зафіксував глибину драматичних і трагічних переживань автора: «Тѣхъ всѣхъ, ежерѣхъ, пустихъ и мертвихъ насмотрѣвшись, поболѣхъ сердцемъ и душею, яко красная и всякими благами прежде изобиловавшая земля и отчизна наша Украина малоросійская во область пустынь Богомъ оставленна и населниция, славніе продки нашихъ безвѣстии явившаяся» [70, с. 144].

Окреслені монадою, діадою і тріадою роки були визначальними в плані викристалізації побаченого, почутого від інших і власне пережитого в алгоритмічно-містку формулу «в. терпніи вашемъ стяжите душа ваша», що є

емоційно-смісловим центром як «Предмови до чителника», так і всього першого тому літопису загалом. Він увійшов в історію під назвою «Сказаніє о войнь козацкой зъ поляками...», назва-коментар указує не лише на джерела, а й на місце та дату написання: «Вьсель Жукахъ, уезду Полтавского, Року 1720». Остання, щоправда, не є ані визначальною, ані достовірною, оскільки в тексті є посилання і на рік 1722, і на рік 1725 (рік смерті Петра І). Визначальним же залишається рік 1708, про який обіцяє розповісти далі Самійло Величко.

Отже, подумки літописець звертається постійно саме до цього року, що став для України роком великих сподівань і великої трагедії, а для Величка – хай і початком страдницького випробування, але водночас і часом народження митця-сподвижника. Зрозуміло, що не тоді, а дещо пізніше (можливо, аж 1720 р.) почав писатися гідний подиву, захоплення і найпильнішого дослідження твір. Однак задум написати його народився саме у 1708 р. Непросто уявити, яким запасом мужності й терпіння мав володіти Самійло Величко, аби сприймати читання книжне про історичні події та поведінку людей як ліки, що допоможуть зрозуміти минуле [70, с. 145].

П. Притуляк визначає літопис С. Величка як етапну віху в історії української історіографії. Це був перший фундаментальний твір-оповідь про історичні події. У ньому системно використано значний за обсягом і різноплановий за походженням масив джерел зі спеціальної теми. Ніхто з українських історіографів ні до Величка, ні впродовж усього XVIII ст. не опанував повною мірою метод його викладу. Особливість цього методу ґрунтувалася на принципах цілісного підходу до об'єкта вивчення, концептуалізації емпіричного матеріалу. Вражають також розлогість і самостійність авторської розповіді, що спираються на критично проаналізований фактологічний матеріал. Його методика робить твір фактом історичної літератури, яка стоїть між працями «історичного стилю» як мистецтвом історії, переважно риторичним, та історичними трактатами з фактографічним ухилом. Описи мають чітко визначену концепцію й ознаки методу критичного аналізу джерельної бази, що репрезентує барокову стилістику у своїй основі. С. Величко

намагався побудувати за правилами барокового риторичного мистецтва грандіозну картину воєнних дій і козацького героїзму часів Національно-визвольної війни та Руїни.

Зі сторінок твору проглядається постать автора як носія найвищих моральних чеснот, національної ідеї, трагічності цілого покоління, яке на власні очі бачило руйнацію української державності. Особистість автора літопису проступає і тоді, коли описуються сухі реєстри, типографічні описи, дипломатичні ноти чи угоди або цікаві вставні новели і оповіді. Зі сторінок твору постає зрозуміла та універсальна система філософії життя як самого автора, так і українців загалом.

Історію України С. Величко прагне висвітлити у контексті найвагоміших подій, що відбувалися у сусідніх країнах – Польщі, Росії, Білорусії, Угорщині, Молдавії, Криму, Туреччині, Франції. Але опис історичної долі України в контексті світової історії дивним чином перетікає в ліричну, навіть особистісну площину. Відтак у літописі органічно поєднуються історизм, емоційність та інтимність сприйняття дійсності. Автор, сповідуючи давні етичні принципи, має високий рівень духовності, яким Україна цієї доби вражала і перевершувала своїх найближчих сусідів. Це стосувалося, перш за все, освіти, загального розвитку і культурного рівня. Постать самого автора вибудовується як критерій оцінювання твору загалом, так і концепції барокової особистості зокрема. Адже сам автор за стилем, мисленням і світовідчуттям був її духовним речником. На думку П. Притуляка, літописець був одним із небагатьох, кому кропіткою працею вдалося не лише віднайти свою духовність, а сформувати почуття гідності та шляхетності [64, с. 117].

Як людина барокової епохи, палкий речник українського козацтва та православ'я, Самійло Величко написав універсальну, синтетичну, багаторівневу працю. Його літопис – це історико-літературно-релігійний твір, написаний староукраїнською мовою. Сам автор вважав її «козакоруською» або «нарічієм малоросійським», оскільки дуже часто використовував різні діалекти «живого» мовлення. Дослідники ж називали її українською книжною або канцелярською

мовою XVII–XVIII ст., хоча і відмічали активне використання розмовної лексики. Крім того, вони звернули увагу на запозичення іншомовних слів. Автор послуговувався, зокрема, латинізмами, германізмами, полонізмами та церковнослов'янізмами. Це й не дивно, адже основою для написання історіографічного твору стали уривки із українських, німецьких та польських військово-дипломатичних джерел. До того ж до своєї роботи С. Величко долучив документи Генеральної військової канцелярії та автентичні козацькі архіви. Окреме місце у творі відводиться листам, реєстрам, уривкам з інших літописів, народним переказам, сповідям очевидців, фольклорним відступам тощо.

Як виразник ідей свого часу, Самійло Величко звертає увагу на місце релігії в питаннях культури. Літописець на перших сторінках своєї праці, в передмові до літопису зіставляє віру та слово. Вшановуючи єдність останніх, поєднуючи сакральне та естетичне, автор доводить важливість своєї праці для історії української культури. Із точки зору естетики твір написаний високим стилем. У ньому витримані усі правила і канони, напрацьовані риторичним бароковим мистецтвом.

В. Шевчук за структурою порівнює літопис Величка із «словесним храмом» [81, с. 451]. Цьому сприяла оригінальна, чітка, логічна авторська побудова літопису, близька, на думку дослідника, до козацької барокової архітектури. Дві основні частини історіографічного твору вирізняються як розмірами, так і формою. Перша частина – травестійна, менша за розміром; друга – більша та цілком самостійна. Вивчаючи книгу польського автора Самуїла Твардовського «Війна домова», літописець імпортує поетичний твір у прозу. Це робиться не для літературної гри, а передусім з метою дослідження текстів авторитетного свідка подій. Літописець обережно переповідає твір, повністю покладається на правдивість С. Твардовського у викладі історичних та військових подій.

У літописі Самійла Величка зроблено акцент на детальному описі картин козацьких перемог та випробувань, злетів та поразок, пристрастей та страждань. Це відповідає бароковому стилю мислення, а також козацькому світовідчуттю та

світосприйняттю, усвідомленню автором трагічного становища України. Водночас, текст інтерпретує художнє сприйняття дійсності у формі універсального історичного змалювання подій, що характерно для Бароко. Літописець прагне відтворити Визвольну війну українців як явище світового рівня, дійовими особами якого стали різні народи, постаті та воїни. Підтвердженням цьому є значний історико-культурний фактологічний матеріал, що складає другий том літопису. У цій частині введено значну кількість цитат, викладено козацькі угоди, трактати й інші автентичні матеріали. Ці факти виявляють духовне становлення знаменної події, складають культурно-історичні підвалини аналізу духовності козацтва, єдності українського народу.

Естетичні засади козацького літопису засвідчують бароковий дух козацтва на території України. В. Шевчук вважає, що Самійло Величко знав Арістотелеве визначення риторики [63, с. 177-178]. Підтвердженням може слугувати барокова гра зі словом, яку використовує автор. Це застосування розлогих конструкцій, наповнених символами, метафорами, роздумами, урочистими пасажами [81, с. 453]. Крім того, вагомого значення набуває наявність символізму у назвах та числах, що відповідає глибинним ознакам українського літературного бароко. Тяжіння Самійла Величка до пишномовності, постійне прагнення досконалості зовнішньої форми В. Шевчук аргументує саме основами риторичного мистецтва. Структура ж речень ототожнюється дослідником із бароковим архітектурним ліпленням. Водночас науковець звертає увагу на дотримання у творі загальних вимог щодо історіографії, а саме на поєднання художньо-естетичного та історико-культурного аспектів козацького літопису [81, с. 456].

Особливе місце у творі Самійла Величка посідає тема релігійно-антитетичного героїзму. Це не випадково, адже автор демонструє релігійно-естетичне сприйняття духовної культури, акцентує увагу на ролі церкви у повсякденному житті козацтва. Цікавою є синхронізація С. Величком історичних подій з релігійними святами. Він репрезентує власні роздуми про вплив Бога на світові процеси. Інколи навіть стихійні лиха в Україні пояснює «божою волею» [63, с. 178]. Тож, ми бачимо ще один прояв барокової стилістики твору –

поєднання світськості та релігійності. За важливими подіями завжди вбачається вияв «Божого» промислу.

В. Шевченко констатує, що твір Самійла Величка є неоцінним здобутком української культури. Літописець чи не першим з українських історіографів зорієнтував «українську барокову прозу великого жанру на термінологічні реєстри європейської і світової культури» [79]. Твір вражає унікальністю жанрової композиції у поєднанні із вишуканою формою. Крізь текстові рядки проглядається бажання автора використати й переосмислити величезний масив документів державного і приватного значення. Цікавими є і глибинні підтексти, які відкриваються вдумливим читачам. Незважаючи на художньо-стильове розмаїття, твір загалом має органічну цілісну структуру в межах одного макрожанру [79, с. 104].

Мислення літописця серцем, зауважує В. Соболю, демонструє яскраві, відверто вистраждані зразки національної самокритики, здатність до якої є одним із вищих ступенів вияву національної свідомості [70, с. 145]. Велич С. Величка, констатує В. Шевченко, й у тому, що, з болем оповідаючи про руйнування, спустошення, смерть, він до того ж збагатив мовлення українців гамою семантичних відтінків та спроектував їх на біографії учасників подій. Автор твору зробив неоціненний внесок у проблему дослідження шляхетності, якій надавав безперечні переваги. У контексті оповіді про козацьких ватажків саме шляхетність стала одним із критеріїв чи не першого розлогого вивчення української ментальності в її національно-елітарному вираженні. Крім того, це засвідчило непримиренне ставлення автора до таких рис українців, як здатність до самопожертвування, схильність до міжусобиць і ворожнечі, прояву «непогамованого» індивідуалізму. Саме у цьому літописець вбачав найбільшу загрозу для існування держави і народу [79]. Усе це спонукало сучасних дослідників твору С. Величка до рефлексії, пошуків, глибокого розмірковування щодо трагічної долі українців, які вели боротьбу за своє місце під сонцем, за вільне життя і самореалізацію в майбутньому. В. Шевченко відмічає яскраву творчу індивідуальність і гуманізм проголошених С. Величком ідей, що дають

підставу називати відомого літописця одним з найкращих авторів європейського бароко [79, с. 104-105].

Автор розподілив текст літопису на три томи. До першого і другого він зробив передмови, в яких консолідує теоретичні основи власного історичного світогляду та методології [78, с. 302]. Вивчення специфіки останнього має важливе значення, проте викликає полеміку серед науковців. Більшість із них висловлює згоду в тому, що своєрідність історіографічного твору зумовлена тим, що автор був не просто літописцем, а вченим [26, с. 1589].

Звісно, як випускник Києво-Могилянської академії С. Величко прагнув дотримуватися теоретичних засад, викладених у «Поетиці» та «Риториці» Ф. Прокоповича. Так, Ф. Прокопович наголошував, що історик мусить остерігатися трьох небезпек: незнання, захоплення (або пристрасті) та легковажності [65, с. 339]. Автор літопису, на думку В. Соболя, прагнув дотримуватися й іншого: писати так, щоб майбутні читачі славили ім'я автора крізь століття. Прямим текстом чи опосередковано С. Величко постійно тримає зв'язок із своїм «читальником». Це простежується і у передмовах, і в самому тексті твору. В якості винагороди за сприйняття складного фактологічного тексту автор наводить і цікаві оповідні матеріали. Це різні новели, поетичні оповідання, яскраві особисті характеристики, описи природи, що надають твору цікавого забарвлення і національного колориту.

Красномовство – головна риса представленого літопису, його стильової форми, мови, манери викладу матеріалу. Як відмічає В. Соболя, у ньому красномовства й риторики більше, ніж в інших козацьких літописах [3, с. 59]. Яскраву художню форму твору відзначають усі дослідники, проте не завжди вбачають у цьому перевагу. Інколи за красномовством втрачається об'єктивність та історичність події.

Таким чином, автор лише загальною притримується європейських ренесансно-класицистичних принципів. Це стосується, зокрема, композиції, причинно-наслідкового зв'язку подій, чіткого розуміння явищ першо- та другорядного значення. У поетиці та стилістиці твору, у засобах художності, у

манері інтерпретації історичних подій автор відходить від постулатів, описаних Ф. Прокоповичем. Натомість застосовує вишуканість і гіперболізацію поетичного бароко. Так, послуговуючись бароковою стилістикою, літописець змальовує складні історичні процеси, побудовані з антиномічних подій і суперечливих фактів. Він тримає читачів в емоційній та інтелектуальній напрузі. Це не дивно, адже перед ними постає вражаюча багатоплановість оповіді, що має епічний розмах подій, мозаїчність, універсальність. Мова, стиль літописця по-бароковому яскраві, неоднорідні. Такою мовою, на думку науковців, у той час не спілкувалися [81, с. 19]. Аналіз стильових особливостей зазначеного твору наводить на думку, що ми маємо справу із новою для тогочасного письменства літературною формою. У представленому літописі складно поєднуються ознаки публіцистичного, історичного і художнього твору. Це вираження думок із вишуканими перетвореннями, багатством фактів із цікавою стилізацією, вкрапленнями сатири і гумору, яскравими характеристиками.

Із погляду літературної естетики, на думку М. Грушевського, надзвичайно цікавими є «Повествованія літописная» [13, с. 220-221]. І. Франко припустив, що реконструкція Хмельниччини у літописах є більш літературною, ніж історичною [75, с. 331-332]. Чи не в першу чергу це положення адресоване творів Самійла Величка. Д. Чижевський зауважив, що Величків твір більшою мірою, ніж, наприклад, літопис Григорія Граб'янки, претендує на новий тип оповіді, позначений бароковими рисами [13, с. 304]. Зародки повісті, зокрема історичної, вбачав у Літописі Величка і М. Возняк [11, с. 348], а В. Шевчук зауважив, що унікальна праця автора репрезентує матеріал для вивчення стародавньої української оповіді [81, с. 320]. Епічний розмах у змалюванні народного лихоліття у Величковому творі аналізував О. Мишанич, порушивши проблему близькості цієї пам'ятки до фольклору [49, с. 320].

В. Соболев констатує, що порівняно з іншими історіографічними творами зміст оповіді Самійла Величка є ширшим і глибшим, а за формою – складнішим і неоднозначнішим. Перед нами – найзагадковіший твір української барокової епохи, який важко досягнути сучасними науковими потрактуваннями.

Дослідження барокової поетики твору літописця потребує осмислення його на різних рівнях, зокрема і релігійному. Літопис Величка містить зіставлення, порівняння з біблійними образами, книжковим фольклором, джерелом яких є Біблія та інші церковні книги. У творі знаходимо переосмислення біблійних легенд про сліпців, яким Ісус повернув зір, про Каїна і Авеля, Йосипа та його братів, суд Соломона, Содом і Гоморру, Вавилонську вежу та ін. Завдяки біблійним образам особливого звучання набувають оповідання Величка про руїну Правобережної України. Їх дослідники одноставно відносять до найкращих сторінок твору. Як зауважив Д. Дорошенко, у стилі біблійних пророків розповідає літописець про трагічний кінець боротьби за Чигирин, руїни якого стали символом загибелі Правобережної України [22, с. 92].

Як і в усіх козацьких літописах, у творі Самійла Величка центральною постаттю є Б. Хмельницький. Автор порівнює гетьмана з О. Македонським, староруським Одноцарем, славетним Скандербегом, біблійним Мойсеєм. Біблійні образи мають патріотичне, гуманістичне, національне звучання. Вони формують уявлення про українську історію як частину світового процесу. Біблійні образи (поряд із джерелознавчим матеріалом, усною традицією) дають багатий матеріал для дослідження своєрідності барокової специфіки української культури загалом.

Таким чином, стилістичний та текстологічний аналіз літопису Самійла Величка дає змогу стверджувати, що автор майстерно втілює у творі всю епіку барокового стилю. Це стосується, зокрема, оригінальної структури, гри зі словом, всеосяжної риторичної естетики, кордоцентризму, використання елементів «живого» розмовного українського мовлення, реалістичності у зображенні історичних фактів (інколи вона поступається суб'єктивності авторської характеристики чи пишномовству). Окрім цього, у творі спостерігається надчуттєвість авторського сприйняття і передачі фактологічного матеріалу, схильність до містифікацій, використання цілісності та автентичності у подачі історичних фактів тощо.

2.3. Літопис Григорія Граб'янки в контексті мистецької доби

На думку П. Притуляка, у літописанні гадяцький полковник Г. Граб'янка випередив Самовидця, однак не досяг рівня Самійла Величка. Його історіографічний твір – типовий зразок жанру риторичної історичної оповіді. Окреме місце у творі посідають описи екстремальних ситуацій, героїки та моральних уроків «історичної драми». Його композиція є стрункою, тематика чітко визначена. Основним об'єктом вивчення виступає історія козаччини, діяльність гетьмана Б. Хмельницького, події Національно-визвольної війни. Літописець користується історіографічними принципами достовірності і неупередженості. Він виважено підійшов до підготовки твору. Ми бачимо загальну характеристику літератури з історії українського козацтва і власної джерельної бази. Автор послуговувався козацькими діаріушами, іноземними літописами, «Синописом», польською історіографією В. Коховського, М. Кромера та ін., свідченнями очевидців. У цьому, окрім іншого, також виявляється барокова стилістика твору.

П. Притуляк зауважує, що автор як правило зневажав репрезентативністю історичних джерел. До них літописець ставиться упереджено і прагматично, порушуючи мову і структуру документів. Коректніше він запозичував тексти грамот, листів, що мали наративний характер і сюжетно-історичну лінію. Це стосується, зокрема, листа Б. Хмельницького до царя від 17 лютого 1654 р. [64, с. 116]. В «Объявлении к читателю» автор визначив свою мету – зберегти для нащадків історію героїчної боротьби українського козацтва. Він з недовірою ставився до іноземних літописів, якими, серед іншого, послуговувався при написанні твору. Натомість охоче використовував розповіді очевидців подій 1648–1654 рр., які слугували для автора певним критерієм вірогідності цих фактів.

Досліджуючи твір, В. Піщанська продукує думку про те, що козацький літопис Григорія Граб'янки вирізняється серед унікальних пам'яток історичної барокової літератури. Твір має довгу назву. Він дійшов до нас у понад 20 рукописних списках і був надрукований у Києві 1854 р. За змістом літопис має

три частини: 1) події від зародження козацтва, 2) визвольна війна 1648–1654 рр., 3) події після смерті Хмельницького (хронологічно до 1709 р.). Автор літературно опрацював запозичені із різних джерел факти, зробив їх зрозумілими для широкого кола читачів. Для першої частини властива аналітичність художнього мислення, схильність до белетризації викладу. Саме в цій частині найширше використовується фольклорний матеріал. У другій увага зосереджується на подіях визвольної війни, але автор у дусі барокового історизму прагне показати динаміку історичного процесу, причинно-наслідковий зв'язок подій. Для цього і вводиться ретроспективна частина на початку. Воєнні дії розглядаються у зв'язку з історичною долею народу.

Літопис Григорія Грабянки, констатує В. Піщанська, належить до українського літописання як найяскравіший і найцінніший історичний взірець. Його слід розглядати передусім з позиції літературного жанру історичного повістярства з характерними ознаками українського літературного Бароко. Скоріш за все, автор дотримувався такої ж думки, бо поділив свій твір на окремі «сказання», близькі до жанру давньоруської розповідної літератури.

Деякі науковці твір Г. Грабянки визначають як історичний роман. Дослідники вбачають у ньому зразок барокової історичної прози [49, с. 956]. В. Шевчук звертає увагу на стилістичну відповідність літопису класичним засадам українського літературного бароко. І загалом науковець вважає, що саме із твору Г. Грабянки починається «справжнє бароко» [81, с. 450].

Порівнюючи літописні твори, варто зауважити, що Г. Грабянка не наводить документальних свідчень. Він скоріше оповідає літературно опрацьовану історію, спрямовану на широке коло читачів. На відміну від Самовидця, на думку О. Мишанича, Г. Грабянка не приховує власних політичних поглядів. Він позиціонує себе як виразника інтересів і поглядів козацької старшини [49, с. 955]. У той же час автор наводить хозарську теорію походження козацтва, наголошує на договірних умовах прийняття Україною протекторату Московської держави. Він засуджує владність російських воєвод

на українських землях. Зваживши усі аргументи, П. Притуляк стверджує, що політичні і соціальні погляди Г. Граб'янки означені не досить чітко [64, с. 116].

Виразним у творі є намагання автора згадати славне минуле козаччини, його історичну, політичну і правову самобутність. Крім того, засвідчити її унікальну культуру, засновану на глибинній історичній єдності естетичного та релігійного. Автор оповіді значну увагу приділяє яскравому опису героїзму, вияву моральних якостей козаків в екстремальних ситуаціях. Г. Грабянка застосовує широкий спектр художніх засобів, характерних для барокової історичної романістики. За своєю суттю вони естетично репрезентують комплекс відношень між автором і твором, автором і читачем, читачем і твором [36, с. 108]. У такий спосіб вибудовується нормативна модель діяльності творця.

На нашу думку, в естетиці оповідної творчості XVII–XVIII ст., зокрема в літописах, ця модель базується на зв'язку автор – твір – читач. Більшою мірою вона є сприйняттям літописцем історії та розкриває авторське бачення головних дійових осіб, представників українського козацтва. Таким чином, барокова літописна модель діяльності творця проектується на систему відношень між автором та подіями. У ній репрезентовані українське козацтво і події, автор та українське козацтво.

Широкий комплекс художніх засобів, що використовує автор у козацькому літописі, об'єднано в єдиний духовно-естетичний комплекс бароковою патетикою та риторичним пафосом. В авторський текст історичної розповіді додано немало документальних вставок. Окрім цього, введено вірші, діалоги, народні перекази. Інколи автор описує напівлегендарні факти. Наприклад, про будівництво фортеці Кодак, про захоплення Хмельницьким королівських привілеїв у Барабаша, про смерть і похорон Хмельницького та ін. Автор запозичує з фольклору влучні порівняння, сатиричні прийоми, ритміку. Все це надає оповіді образності, сприяє розкриттю патріотичних ідей. До того ж у творі використовуються елементи, властиві бароковому стилю. Це нанизування епітетів, оригінальність у застосуванні метафор, застосування пишномовних натюрмортів. Вражає також деталізація натуралістичних подробиць. Цікавими

видаються методи контрасту та поєднання історико-реалістичних характеристик різних постатей із символіко-алегоричними. Усі ці прийоми автор використовував, щоб справити значний емоційний вплив на читача.

У представленому літописі Г. Грабянки основний об'єкт дослідження – історія козаччини. У той же час центральною постаттю є Богдан Хмельницький. У його образі поєднано риси реальної історичної постаті й ідеального правлінця.

Зважаючи на це, правомірним є використання літописцем листів, грамот, інших історичних документів та церковних пактів. Однак для уславлення однієї сторони і приниження іншої автор досить вільно використовує фактологічний матеріал. Його складають історичні джерела, діалоги-промови тощо. Проте, вражає надмірне використання епітетів, метафор, аналогій, патетики, риторичних запитань, пафосу, різних барокових стилістичних фігур.

Літопис має компілятивний характер. Автор звертається до творів вітчизняних та іноземних історіографів, літописних списків, зокрема до літопису Самовидця, творів Теодосія Сафроновича та спогадів сучасників подій. Автор послуговується надбаннями українського народного епосу. Так, козацький літопис Г. Грабянки має складну побудову твору. Тематика оповіді чітко визначена композицією та художньо-естетичним забарвленням XVII–XVIII ст. Твір є класичним зразком барокової прози початкової історичної романістики. Літопис написаний без наслідування, застосування травестійності.

Стилістика та побудова твору Г. Грабянки відповідають усталеній бароковій традиції. Оповідь складається з розповідей про давню історію та передісторію повстання Богдана Хмельницького, про повстання й війни, гетьманів та реєстри тощо [81, с. 451]. В. Шевчук проводить аналогію літопису з творами Івана Вишенського. Крім того, визначає спорідненість твору зі стилістикою агіографічних оповідань. Цікавими є різноманітні емоційні ефекти, які використовує автор зокрема в батальних сценах. Відтак В. Шевчук відзначає подібність твору Г. Грабянки до духовно-релігійної, зокрема проповідницької прози. Це виявляється через застосування слов'янської мови, своєрідної її

поетизації та ритмізації, створення урочистого настрою, поділ речення на короткі частини тощо [81, с. 451].

Отже, проаналізований літопис Григорія Грабянки є яскравим вираженням репрезентованої у нашому дослідженні мистецької доби – бароко. Адже за своєю внутрішньою патетикою, особливою авторською позицією у відображенні історичних фактів, використанням яскравих описів героїчних вчинків, проявів духовності українського козацтва, літопис є мистецьким виявом барокової специфіки.

2.4. Традиції української барокової літератури в літописі «Історія Русів»

Традиції козацького літописання, відмічає Н. Зайдлер, продовжено в іншій визначній праці – «Історія Русов или Малой Россіи». Хронологічно літопис описує події від давнини до 1769 р. Уся історія України представлена як боротьба із зовнішніми і внутрішніми ворогами. За сприйняттям твір близький до народного героїчного епосу. У ньому чітко простежуються антимонархічні та антикріпосницькі погляди невідомого автора. Літописець епічно змальовує образи народних героїв С. Наливайка, І. Богуна та інших [25, с. 85].

На думку М. Наєнка, ідея твору визрівала після літопису С. Величка. Автор спробував переосмислити українську історію і дати оцінку еволюції відносин із Московською державою. Остання з часом зазіхнула не лише на українські землі, а й історичну правду, національну самобутність, ментальність [51, с. 177].

За жанровою специфікою твір формально залишає за собою ознаки літописної прози. На це вказують хронологічний принцип викладу, датування, яке в більшості випадків приблизне. Проте він тяжіє й до політичного трактату, в якому літописець часто апелював до історії. Твір викладений у публіцистичному стилі, для якого характерні довільний опис ситуацій і фактів, уведення до твору вигаданих подій, монологів, асоціативних роздумів щодо трактувань питань. Стил «Історії Русів» можна визначити як емоційно насичена

проза. Для неї характерна белетризація подій, що передбачає колоритний опис персонажів, художньо визначені оповіді, пишномовність тощо, що і простежується у літописі.

За композицією «Історія Русів» – цілісний твір, без поділу на розділи. Однак за змістом виокремлюється три частини: 1) історичні оповіді (виникнення Русі, князювання, козацтво); 2) оповіді про Б. Хмельницького (від 1647 до 1657 рр.); 3) час Руїни (1657–1683 рр.), влада Мазепи та колонізація України Москвою.

Автор вважав русів давнім народом, який протягом тривалого часу виборював свою свободу і території. Саме це призвело до замовчування, спотворення чи привласнення їхньої історії сусідами. Тож метою автора було відновити справжню історію русів, виокремити її з-поміж історій інших слов'янських народів, охарактеризувати геополітичне становище на різних етапах розвитку. Окрім цього, автор намагався дати «об'єктивну» оцінку як історичним подіям, ратним подвигам, так і окремим персоналіям, чия діяльність впливала на загальноісторичні процеси. У такий спосіб авторська позиція демонструє виклад барокової поетики. Це створює передумови для формування нової системи бачення, оцінки дійсності, є чинником національного відродження українців. Автор з палким захватом дотримується барокової оповіді із єдиною метою – гідно змалювання державницькі змагання українців.

Окреслення самотності русів, їхнього місця у загальноісторичному контексті і світобаченні є складовою домінантного коду «Історії Русів». Відповідно до цього автор створює світобудову, у якій існування русів поділяється на своє і чуже. Під цей поділ підпадає військова, суспільно-політична, національно-визвольна боротьба, а також людські вчинки. У межах і чужого, і свого простору існує як «свій», так і «чужий». До того ж, залежно від ситуації, репер міг дещо варіюватися.

В «Історії Русів» оточуючий світ театралізується. Відповідно до цього події відтворюються як п'єса чи видовище із трагічним, інколи трагікомічним, у більшості випадків – жахливим, жорстоким фіналом. Усі дії віддзеркалюються.

У такий спосіб різні частини тексту поєднуються, створюючи нові смисли, інтонації та тональності, які збагачують текст новим змістом і додатковими значеннями. Сама побудова літопису схожа на структуру давньоруської драми, між діями якої представлено театральні паузи. Серед таких інтермедій дослідники називають, зокрема, оповіді про період влади Петра II та Єлизавети, обрання гетьмана у Глухові, де за Петра I був підданий анафемі І. Мазепа.

У художності письма автор, відроджуючи київську княжу літописну традицію, щедро пересипає свою оповідь про українську історію промовами, листами, грамотами тощо, історичність яких давно заперечена відповідною наукою. Так, в «Історії Русів» ужито Слово, прийом промови-казання, яка своїм високим гуманістичним смислом близька, як на нашу думку, до «Закону Божого чи Книги Буття українського народу» Миколи Костомарова. «Поляки, котрі озброїли вас супроти нас, суть спільні і непримиренні вороги наші; вони вже все забрали у нас: честь, права, власність і саму свободу розмови і віросповідання нашого; залишається при нас саме життя, але й те ненадійне й нестерпне самим нам, та й що то за життя таке, коли воно переповнене журбою, страхами і повсякчасним відчаєм...» – промовляє автор від імені гетьмана. Він із боєм вказує на те, що відомі далеко за межами своєї держави слов'яни свого часу добровільно зголосилися захищати спільні прикордонні території від «чужоплемінних». Проте польська влада не віддячила, а розпочала наступ на права і вольності русів [30, с. 104].

Окрім величавості оповіді, наведений уривок засвідчує «пробне ведення сюжетної партії твору». Це, за визначенням О. Хававчака, найсуттєвіший засіб художності «Історії Русів». Промовець-гетьман перед уявною аудиторією творить не історію, а її психологізований, сповнений тропіки та болю образ. Дослідники «Історії Русів» слушно наголошують на її містифікаційній сутності, «коли героїчне минуле вважалося більше сучасним, ніж пристосовницьке сьогодення» [39, с. 445].

Барокова парадигма, як виокремлює О. Хававчак, закладена вже у назву твору, зобов'язувала автора до гри в історичність, і не тільки у містифікації

довкола власної особи. Підтвердженням цьому, на думку дослідника, служить підтекст твору, опрацьований відповідною тропікою, взірцями фольклорних творів, структуротворчою антитезою, традиційною в українській літературі [30, с. 208].

Автор-анонім, творячи власну конструкцію антитези, добре орієнтується в історичності образу Петра Дорошенка, одного з найближчих соратників Б. Хмельницького. Цей гетьман Правобережної України навіть домігся возз'єднання із Лівобережжям, проте за намагання «потоваришувати» з Туреччиною був відправлений в «добровільне заслання» до Москви [76, с. 45]. Щоб висвітлити політичне обличчя Дорошенка, його державницьку позицію у питанні «приєднання-від'єднання» від Росії, автор вдається до цікавого прийому. Мова йде про створення основи художнього сюжету-розповіді – листа Дорошенка до Брюховецького в Москву. Тож, автор «Історії Русів» вдається до ще однієї власне барокової форми (містифікації). Автор презентує Дорошенка як героя. «Я ладен усе відступити на користь народу, навіть і саме життя своє, але покинути його в тяжкій неволі і думати мені нестерпно», – промовляє гетьман [30, с. 217].

Повним антигероєм, руйнівником у розповіді автора «Історії Русів» постає Іван Брюховецький. Його образ, на думку О. Хававчака, виписаний так, що може бути повноцінним тлом ідеї від'єднання від Московії Івана Мазепи. Автор при цьому мистецьки обрав хронотоп – столицю імперії. Сцени перебування Івана Брюховецького у Москві виконані у бароковій стилістиці. Описані глузливо, іронічно, подекуди – саркастично. Оповідь тут стає повноцінним карнавалом, для якого «характерне маніпулювання сенсами, замінювання значень протилежними» [38, с. 238]. Виклад носить градаційний характер. Спочатку вся увага зосереджена на героїчній і уславленій персоні гетьмана, потім – на прийомі гетьмана у столиці. І на останок – «прохання» від царя іменуватися «Боярином Московським» і перейти під покровительство Московської держави, зректися козацьких вольностей. Реакція І. Брюховецького була такою: «гетьман узявся за теє прохання, як за найбільше своє блаженство» [30, с. 213]. У супроводі московських бояр він повернувся в Україну.

За спостереженнями О. Хававчака, автор «Історії Русів» виписує у деталях найнеймовірніші сцени знущань народу від московських людей служивих. Натомість образ Б. Хмельницького в «Історії Русів» сповнений героїко-патріотичних настроїв. В особі цього гетьмана автор вбачав національного героя, здатного підняти бойовий дух козаків, повести за собою у боротьбі за волю свободу, українську державність. Ставлячи за мету стракувати образ історії України як бінарну опозицію «велич / нещастя» (М. Наєнко), автор «Історії Русів» основною стилістичною лінією обирає антитезу герой-антигерой. Проте деяких героїв (І. Мазепу, П. Полуботка) чи окремі вчинки (Б. Хмельницького, І. Брюховецького) він подає дещо утаємниченим стилем, приховуючи події або власне ставлення до них.

Таким чином, відроджуючи літописну традицію княжої доби, літописець «Історії Русів» утверджував ідею виняткової ваги ролі лідера в державі. Мовляв, який гетьман, такими стають і його воїни, ілюструючи цю концепцію образом козацтва Богдана Хмельницького [76, с. 147]. Літературна, зокрема і художня цінність літопису полягає в емоційній експресивності, спрямованій на захист українців. Кожен із них гідний бути вільним та незалежним. Джерелом такої експресії виступає суб'єктивне ставлення автора до історичних подій, які вплинули на долю нашої держави. Звідси відома стратегія – звільнити історичні факти від містифікацій та фальсифікацій. Натомість показати їх цікаво, пишномовно, поєднуючи фактологічний матеріал із народними описами і легендами.

Отже, на основі проведеного текстологічного аналізу «Історії Русів» визначаємо, що в літописі знайшли своє втілення кращі традиції української барокової літератури. До таких, зокрема, відноситься авторська фактологічність у викладі матеріалу. Відтак історія українського народу, представлена літописцем, перетворюється у психологізований виклад історичних фактів, картину «живих» образів та відчуттів. Автор «Історії Русів» використовує розмаїття барокових форм і образів, серед яких чільне місце посідають: листування, поєднання гри і життєвих сцен, взаємозв'язок форм глузування та

іронії, авторська інтерпретація метафоричного епітету тощо. Літописець естетично та майстерно вимальовує центральний образ українського козацтва – гетьмана Богдана Хмельницького, про якого буде йти мова у наступному розділі нашого дослідження.

Висновки до розділу 2

На основі проведеного текстуального аналізу втілення барокової специфіки української літератури в козацьких літописах, констатуємо, що у літописах Самовидця, Самійла Величка, Григорія Грабянки та «Історії Русів» простежуються кращі традиції української барокової літератури.

Бароковий дискурс літопису Самовидця «Про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, що були в Малій Росії після його смерті» репрезентує поєднання літописного й історичного жанрів та особливий етнонаціональний колорит зображення фактологічного матеріалу. Використання широкої джерельної бази у поєднанні з фольклорними традиціями, презентованими у бароковій стилістиці, робить твір унікальним історичним, історіографічним та літературним зразком козацького літописання. Пов'язуючи в єдине ціле авторську оригінальність, зокрема, глибокі художні образи, риторичність та цитування, літопис Самовидця відзначається фактичними описами портретів історичних осіб та подій того часу. Також їхніх образних характеристик з неприхованою авторською позицією, що створює барокову стилістику означеної мистецької доби в українській культурі.

Основна плеяда дослідників українського бароко (М. Грушевський, Д. Чижевський, В. Соболев та ін.) називають літопис Самійла Величка неперевершеним зразком цього стилю, оригінальним та виваженим за реалізмом у зображенні історичних фактів та цілісною авторською позицією. Літописець використовує у творі широкий спектр засобів барокового стилю, починаючи від схильності до містифікацій та барокової гри та закінчуючи аналізом культурно-історичних підвалин духовності українського козацтва. Величко стирає

історичні межі й виходить на рівень художнього осмислення людських учинків. У структурі літопису компілятивні відступи межують із різноманітними переказами, патетичними відозвами, віршами, що загалом характерно для барокової прози.

У контексті мистецької доби бароко знаходить власне естетичне вираження літопис Г. Грабянки, який авторські відображає історичні факти життя українського народу періоду козацтва. Використання широкої джерельної бази, у тому числі й іноземної, стилістичні особливості твору надають літопису бароковості, причому у загальноєвропейському розумінні. Серед барокової стилістики представленого літопису привертає увагу позиція автора щодо відображення історії. Коли за допомогою різноманітних барокових засобів та елементів постають яскраві героїчні вчинки, самобутні постаті козаків та гетьманів, виявляється автентична сутність української духовності. У творі виокремлюється низка барокових рис: усні перекази, промови (Хмельницький, Мазепа, Полуботок), віршові вставки (епітафія Хмельницькому), оповідання-новели (загибель Батурина), численні розлогі батальні сцени.

Традиції української барокової літератури виходять на перший план у літописі «Історія Русів». Метафоричність та «мудра чуттєвість», що виражалися в особливій декоративності, стала основою художнього світу «козацького бароко». Його доповнили особливості інтерпретації джерельної бази, залучення у загальну канву твору листування, проповідей, поєднання гри і життєвих сцен, глузування та іронії тощо.

РОЗДІЛ 3

РЕЦЕПЦІЯ ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В КОЗАЦЬКИХ ЛІТОПИСАХ

3.1. Моделювання образу Б. Хмельницького у літописі Самовидця

Українська барокова література, що яскраво презентує літописні традиції, розробила власну модель образу правителя – національну за вираженням, патріотичну за ментальністю і місією. Вибудована літературним словом модель образу лідера мала ключову роль у реалізації ідеї української державності, зокрема апробації державницької позиції її письменства. Це сталося за часів, коли українське мистецтво слова значними кроками просувалося у загальноєвропейський простір, підпадало під його впливи. Поступово засвоюються та адаптуються до українських реалій різні концепції образу правителя. Визначальними умовами їхнього формотворення стали поширена в той час ідея «руської нації», заснована на традиціях Київської Русі, та православна віра українців. Козацтво як рушійна і творча сила епохи Бароко доповнила їх власним світобаченням, зокрема конкретизувало ідею свободи як визначальну. До того ж, ідея гетьманування загалом і поводитися зокрема набувала певного сакрального змісту, убачалася як дарунок Бога. І хоча булаву на той час гетьману вручав монарх, але український гетьман вважався обраним Богом. Загалом козацького гетьмана-правителя наділяють такими особливостями, як відданість суспільству, релігійність, почуття патріотизму, щедрість та відважність. Володар-корманч у літописах – незалежний правитель, якого народ може й позбавити цього права. Носій влади – володар – лише уповноважений, наділений правом реалізовувати колективну народну волю, а не свою одноосібну.

Українські літописи стали продовженням і розвитком традиційної середньовічної моделі образу корманча. Однак доповнили її концепцією сарматських земель, оповіддю про «шапку Мономаха», яка була надана руському

володарю самим візантійським імператором Костянтином Мономахом. Сарматська концепція правителя була побудована на усвідомленні давності й спадковості влади. Зазначена традиція отримала розвиток у Густинському літописі й «Синописі», у яких найбільша увага приділялась розкриттю образів Володимира Великого як засновника монархічної централізованої держави, а також Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха.

Літопис Самовидця розпочав традицію суто козацької історіографії, тобто літописання. Однак історична достовірність представленого твору є суб'єктивною та піддається постійній критиці, адже всі події та окреслені в оповіді моделі образів гетьманів подаються відповідно до поглядів козацької старшини. І. Франко визначив літопис Самовидця як важливу пам'ятку XVII ст., постання якої започаткувала Хмельниччина [75]. Науковець першим акцентував увагу на мистецькій вартості літопису та його значенні у формуванні козацької моделі образу правителя. Зображена у дослідженнях науковця інтерпретаційна модель образу правителя має в основі оцінки автором подій того часу [8]. Серед завдань автора визначаємо акцентуацію уваги на втіленні образу Б. Хмельницького, реалізації здобутих ним прав і свобод. Образи гетьманів у своїй основі інтерпретують ідею автохтонності України як держави.

Концепція моделі образу Б. Хмельницького має в основі реалізацію думки про те, що головна причина повстання українців – це постійні утиски з боку Польщі. До таких відносять гноблення політичного, релігійного, економічного і національно-культурного характеру. У творі розповідається і про колоніальну експансію російського царизму щодо нашої держави. І. Ісіченко відмічає, що головною причиною національно-визвольної війни у літописі визначається особиста кривда, яку заподіяв гетьману польський шляхтич Чаплинський. Автором пропонується характерний бароковий концепт, створений на «невідповідності між скромними вимірами особистого конфлікту та його фатальними наслідками для всієї держави» [29, с. 281]. А сам автор літопису так це інтерпретує: «Натрапили на чоловіка одного, у котрого отняли пасіку, которая всей земли Полской начинила бѣди, а тим способом» [41, с. 281].

Самовидець прагне до об'єктивного висвітлення подій. Образ гетьмана є для нього зображенням ідеального керманіча, позитивної оцінки набуває його діяльність як військового і дипломата. Автор-літописець не акцентує уваги на тому, що гетьман спочатку став лідером народних протестів. Через деякий час вони поступово переросли у національно-визвольну війну проти Речі Посполитої. У цілому постать гетьмана зображується переважно у вирі подій. У творі представлені дві основні характеристики його образу. Перша знайомить із Чигиринським сотником Б. Хмельницьким. Він представлений як «козак расторопній в ділах козацьких воєнних, и у пісмі біглий, и часто у двора королевского в поселстві будучій» [41, с. 47]. Другий опис керманіча відноситься до ради в Переяславі на початку 1649 р., у якій зроблено акцент на пихатості правителя, яка завадила пошуку компромісу з польським королем. Б. Хмельницький, натхненний славою і визнанням за межами своєї держави, до «пихи гетмана Хмелницкого побуждали, и задля того слушной згоди з монархою полским, як з паном своїм, не чинил» [41, с. 56]. Водночас літописець позитивно відгукується про дії гетьмана, що були направлені за порятунком короля Яна Казимира від татарського полону під час Зборівської битви [41, с. 58].

Таким чином, в літописі Самовидця модель образу гетьмана поєднує високу оцінку його політичної діяльності та презентує стримані відгуки про нього як військового діяча. Можливо, це суб'єктивна думка автора. Адже гетьман опирався на широкі народні маси, а літописець обстоював інтереси козацької еліти [8]. Відповідно до цього автор моделює образ лідера виходячи, перш за все, із власних орієнтирів. Він не переймався питаннями історичності, об'єктивності та логічної послідовності подій. Загалом літописець демонстрував негативне ставлення до участі народу в політичних акціях.

Оцінюючи постать Б. Хмельницького, автор-літописець репрезентує образи інших гетьманів, показуючи насамперед вектори діяльності політиків проросійської орієнтації. Так, він негативно оцінює діяльність І. Виговського за його пропольську діяльність [8]. Автор літопису констатує, що політична кар'єра цього гетьмана розпочалася виключно за підтримки Хмельницького, коли

останній визволив його з татарської неволі та поставив писарем. Завдяки Богдану Виговський став політичною фігурою, але з часом про це забув [41, с. 75].

Отже, історична постать легендарного гетьмана Б. Хмельницького, його життєвий шлях і політична діяльність займають особливе місце в літописі Самовидця. Його ім'я пов'язане із Національно-визвольною боротьбою українців проти Речі Посполитої, спадковістю гетьманських традицій, утворенням державності. Не позбавлений Б. Хмельницький і загальнолюдських характеристик, що свідчить про демократичність встановленого гетьманом державного ладу.

3.2. Своєрідність потрактування образу Б. Хмельницького у літописі Г. Грабянки

Модель образу одного з найвизначніших лідерів в історії України, гетьмана Богдана Хмельницького у літописі Григорія Грабянки є суто позитивною. Він – ідеальний правитель, виразник глибинних національних ідей[8]. Постать гетьмана презентована у широкому контексті становлення і розвитку української нації. Автор порівнює козацького лідера з біблійним Мойсеєм, а також відомими історичними лідерами, славетними, на думку літописця, правителями Навуходоносером, Кіром, Олександром Македонським, Октавіаном Августом. За політичними переконаннями Б. Хмельницький – автономіст. Він бачив Україну під протекторатом Російської імперії.

Простежуючи історію влади на українських землях з давніх часів, літописець коротко змальовує правителів Київської Русі. Автор окремо наголошує на спадковості «родового» князівського стану. Він послідовно характеризує позитивні та негативні риси руських князів. Нащадки рівноапостольного князя Володимира репрезентуються в негативній оцінці за їхні владні уособиці. Провідним для Г. Грабянки є внесок окремого діяча в утвердження єдності нації та держави. Гостро засуджує автор князів, які, воюючи між собою, прирікали країну на нестабільність і розкол.

Першою значимою моделлю образу гетьмана в літописі є Петро Конашевич-Сагайдачний. Це не лише самобутній полководець, але й державний діяч, захисник православ'я. Його життєвий шлях і діяльність стали втіленням козацького гасла «за волю, за віру». Для автора літопису саме ця теза є головним чинником в оцінці образу конкретного гетьмана.

Модель образу Б. Хмельницького – центральна в історіографічному творі. Автор оцінює його політичну діяльність з урахуванням характеристик, наданих в різних літературних, історичних творах, сповідях тощо. Зокрема, він використовує як джерела «Синопис», «Польські аннали» Веспасіана Коховського та інші твори. Б. Хмельницький подається як лідер запорозького війська – еталон і приклад для наступних поколінь [8]. У моделюванні образу Б. Хмельницького автор часто висловлює суб'єктивні оцінки, не бере до уваги низку фактологічних матеріалів, демонструючи лише авторське бачення постаті відомого гетьмана. Так, із першої сторінки твору Б. Хмельницький постає як борець за козацькі вольності, порушені польським королем. Польща виступає у творі переважно як втілення зла. Натомість автор позитивно налаштований щодо союзу Б. Хмельницького із Росією: «Малую Россі отъ тяжчайшаго ига Лядского Козацкимъ мужествомъ свободившего и Россійскому Монархѣ, изъ столними гради въ первобытность приведшего» [36, с. III].

Літописець через образ Богдана Хмельницького наголошує, що український народ має право будувати свою державність. Г. Грабянка вимальовує багатоаспектну постать керманіча, репрезентуючи непересічність його історичної місії. Насамперед у літописі суть образу Б. Хмельницького демонструється через аналіз причин національно-визвольної війни під його проводом. Митець наголошує, що рушійною силою дій гетьмана були польські репресії щодо українського народу [8]. В оповіді автор згадує свідчення поляка Веспасіана Коховського про те, як шляхтич Чаплинський хотів збезчестити Хмельницького, тому ставлення останнього до шляхтича було зрозумілим. Крім того, автор літопису показує це як Божу кару. Цей факт узагальнюється в концепції національно-політичного, економічного та релігійного супротиву.

Таким чином, національно-визвольна війна позиціонується як кара поляків і відновлення історичної справедливості. Виконавцем Волі Бога постає Б. Хмельницький, який очолює зорганізоване козацтво.

Яскравою рисою, що характеризує модель образу Б. Хмельницького, є його ставлення до генерального осавула Барабаша. Останній приховав від козаків королівські листи з визнанням козацьких заслуг і привілеїв. Тому його кара козаками оцінюється як цілком виправдана [8]. У цій ситуації гетьман виступає захисником інтересів козацтва. Гетьман думає не про свою репутацію, а про благо для власної держави. Барабаша було вбито, бо він активно допомагав Речі Посполитій та полякам.

Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького змальовується виключно як справедлива. Козацький гетьман очолює боротьбу за українську свободу, отже його дії правочинні як із позицій морально-етичних, так і політичних. Гетьман постає як правитель, який зміг об'єднати козацтво в єдину військово-політичну силу. Він закликає запорозьких і реєстрових козаків до єдності, хоча й знає про їхні суперечки. Адже усі вони виконують спільну місію – визволяють українські землі, «...яко єдинимъ сердцемъ и мислію воставше»[36, с. 43].

Загалом модель образу гетьмана створюється за прикладом середньовічного образу князя. Автор наголошує, що Зборівська битва була б переможною, якби Б. Хмельницького не зрадив кримський хан Іслам-Гірей. У цьому випадку керманіч постає жертвою, яка змушена підписати Зборівський трактат. Заслугою гетьмана автор називає те, що він утверджував військові права і свободи православ'я. Підкреслюється, що Хмельницький бачить у складі України-Русі Київщину, Львівщину, Галичину, Поділля, Волинь, Холмщину, а також Белзьку, Перемишльські Вітебські, Мстиславські, Полоцькі землі. Тобто ті, що нині розпорошені по територіях України та Білорусі. Автор із сумом описує події під Берестечком, зраду хана, спустошення українських земель шляхтою. Проте, літописець сподівається на краще: «Обаче по ономъ скорбному времени сіе токмо есть отрадою яко в оскорбѣде Богъ, все тое от вагою

исправивши, Ляхомъ отмстити и зъУкраини изгнати» [36, с. 140-141]. Так літописець утверджує справедливість і чесність як риси характеру гетьмана.

Крім того Б. Хмельницький виступає як ініціатор запровадження монархії. Не випадково ж Г. Грабянка простежував князівський родовід часів Київської Русі. Він явно симпатизує одноосібній формі правління в державі. Для утвердження місцевої монархії необхідно укласти династичні шлюби із європейськими монаршими родинами [8]. Легендарному гетьману властиве масштабне політичне мислення. Він підтримує міжнародні зв'язки із Молдавією, Туреччиною, Кримом, Московією. Цікаво, що гетьман попереджає Річ Посполиту про початок війни проти неї, що возвеличує модель його образу на один рівень із постаттю князя Святослава. Знову постає модель одноосібного правителя-воїна.

У непростій політичній ситуації Б. Хмельницький обирає в якості союзника московського царя. Це, на думку Г. Грабянки, було позитивним і цілком відповідало тогочасним умовам. Автором акцентується увага на тому, що гетьман вважав цей союз лише військовим. Однак автор-літописець описує незгоду Києва, багатьох козацьких полків, чорнобильських міщан, Івана Богуна присягти цареві навіть за таких умов.

З часом відбувається трансформація образу гетьмана. Однією з характеристик зміненої моделі є реакція Б. Хмельницького на Віленський мир між Польщею і Москвою, що означав для тогочасної України лише одне – зраду [8]. Гетьман був глибоко вражений і обурений, про що й сказав на козацькій Раді в Чигирині 1656 р. У цій ситуації Б. Хмельницький постає як оборонець національної гідності та патріотичних почуттів, який уперше відкритими діями і словами висловлює недовіру до Москви. На цьому етапі простежуються докорінні зміни у характері гетьмана. Це знайшло відображення у зміні політичних векторів, створенні коаліцій між Україною і Швецією, Молдавією, Валахією, Семигородом, Бранденбурзьким князівством. Провідною характеристикою образу гетьмана стає його розуміння війни як шляху до

національної свободи. На цьому етапі автор узагальнює модель образу правителя як політика, який усе своє життя присвятив відстоюванню Гетьманщини.

У 1657 р. за рішенням самого Б. Хмельницького його спадкоємцем оголосили 16-річного Юрія Хмельницького, а опікуном й регентом – генерального писаря Івана Виговського. Хоч це порушувало традиції козаччини, Г. Грабянка розглядає зазначений крок правителя як такий, що повністю відповідає канонам християнської моралі. У такий спосіб Г. Грабянка акцентує увагу на таких ознаках моделі образу гетьмана, як свідомий християнізм, відповідальність. Саме захист православ'я Б. Хмельницьким автор-літописець вважає запорукою народної підтримки і любові гетьмана. У той час, коли його велич визнавалася далеко за межами української держави, найбільш вагомим для нього був акт довіри з боку українського народу: «тож и чернь, називали его новимъ избавителемъ всій Руси и Греческого закона защитителемъ» [36, с. 63].

Посмертна характеристика образу гетьмана – це уособлення ідеального правителя. Він сміливий, близький до народу, талановитий воєначальник, політичний лідер, здатний вдало підбирати союзників і однодумців. Літописець представляє Б. Хмельницького як приклад наступним поколінням. Для Г. Грабянки гетьман – це уособлення постаті державника, захисника політичних та економічних прав України, православної віри, волі. Гетьман Хмельницький «якооть Турчина чрезъ милость, отъ Волоского чрезъ сватовство, отъ Москви чрезъ единов Ърноссь тиле и боки себе убезпечиль» [36, с. 86]. До того ж головними рисами моделі образу правителя визначається лідерство – уміння повести за собою.

Таким чином, оцінку образу Б. Хмельницького у літописі Г. Грабянки вирізняє авторський суб'єктивізм. Проте, літописець прагнув одного – возвеличення національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти і уславлення історичної постаті визначного гетьмана. Тому змалювання особи Б. Хмельницького у літописі часто забарвлене художніми обрисами, рисами не лише історичної постаті, а й літературного героя. Навіть історичні події у літописі наводяться з використанням барокової стилістики.

3.3. Концепція образу гетьмана Б. Хмельницького у літописі Самійла Величка

Провідна риса літопису Самійла Величка окреслюється як прагнення автора оформити новий наратив, опис суб'єктивної авторської історії. Автор, на думку І. Ісіченка, поєднує давні літописні форми із ранньомодерними елементами [29, с. 285]. Підтвердженням цього є моделювання образів гетьманів, специфіка яких полягає у возвеличенні української національної ментальності.

Система моделей образів правителів у літописі – це система сприйняття автором історичних подій та сучасності через постаті гетьманів. Родоначальником династії гетьманів, на думку автора, є Петро Конашевич-Сагайдачний. У його образі акцентується увага на походженні (з української шляхти), віросповіданні (православне греко-руське), освіченості, благодійності (підтримував школи, монастирі, шпиталі), дипломатичних талантах [8]. Перед читачами постає ідеальний, на думку С. Величка, володар Козацької держави, приклад для наслідування, постать якого співзвучна із Б. Хмельницьким. Модель образу Сагайдачного формується у ході дискусії літописця з польським істориком С. Твардовським, який негативно ставився до козацтва. Натомість С. Величко підносить образ гетьмана, який започаткував козацькі державницькі традиції та гетьманство як інститут влади, перетворив стихійних повстанців на регулярне козацьке військо, обороняв православну віру і боровся проти уніатства, розвивав національну ідею і дбав про економічну стабільність.

Достойним спадкоємцем уславленого П. Конашевича-Сагайдачного літописець вважав гетьмана Б. Хмельницького. Саме він позиціонується як поборник української національної ідеї, символ ідеального правителя. Створюючи модель образу Б. Хмельницького, С. Величко акцентує увагу на тому, що літопис створений із залученням широкої джерельної бази. А це, на думку автора, запорука об'єктивності в оцінці постаті і подій. Проте, змушені констатувати, що це досить умовно, адже завданням митця було возвеличити

козацтво як суспільний стан. Саме його інтереси обстоював С. Величко. А головним засобом для цього була обрана модель образу Б. Хмельницького – центральна постать серед козацьких гетьманів.

Головна риса образу керманича, створеного літописцем, – його близькість із простим людом і козацтвом, тому і діяти гетьман повинен відповідно до їхньої волі. Слід відмітити, що прямої критики у бік Хмельницького у творі не простежується. Однак опосередковано – є, зокрема через листування запорожців. У листах козаки пишуть про поспішність і легковажність гетьмана тоді, коли треба проявляти себе мудрим, відважним і далекоглядним політиком [8]. Автор також лише побіжно згадує про невдоволення і застереження козаків щодо союзу гетьмана із Москвою. Ті, зокрема, наголошують на обов'язках гетьмана щодо захисту українських прав і вольностей, які були відвойовані у боротьбі із Польщею. Тож дають «військову раду» уважно читати угоду із царем. У той же час С. Величко подає образ Б. Хмельницького як збирача української нації, творця Гетьманської держави, захисника її земель, за що вдячні йому ті ж таки козаки. Тож, загалом літописець висловлює позитивну оцінку щодо союзу гетьмана із Москвою і загалом пом'якшує негативне ставлення до цієї події з боку певного прошарку суспільства.

Цікаво, що С. Величко подає повну еволюцію образу гетьмана Б. Хмельницького. Він акцентує увагу на шляхетності майбутнього володаря, його походженні від «вольної та значної шляхти руської», дотриманні ним козацького звичаєвого права. Автор підкреслює, що на початку своєї військової і політичної кар'єри Б. Хмельницький представляв інтереси близької йому старшинсько-козацької еліти, а потім – і всього українського народу.

Інтерпретуючи причини національно-визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким як польський гніт над Руссю, козаками, православ'ям, С. Величко проводить лінію від особистої образи до загальнонаціонального конфлікту. Автор виправдовує вчинки гетьмана по відношенню до зрадників (образ Барабаша) [8]. Хмельницький порівнюється з Мойсеєм, який прийшов

визволити свій народ «оть такъ тяжкого игаЛядскаго волній Малоросійській народї освободити, и въ вожделѣннѹю паки пріоблєкти свободу» [10, с. 31].

Серед важливих рис Б. Хмельницького, які відзначає С. Величко, – його дипломатичний хист, який виявився зокрема у налагодженні відносин із кримським ханом; військовий талант. Гетьман позиціонується як лідер нації і володар усієї землі. До такого висновку автор дійшов через вивчення гетьманських універсалів. Тож його заклики до народу завжди знаходили підтримку серед усіх верств суспільства. У той же час літописець наголошує на правильності обраного Б. Хмельницьким шляху на союз із Москвою. Проте, йому потрібна підтримка, оскільки «...сего неменшого дѣла, о протекції помененой Московской, безъ Вашего-жѣ соизволенія и поради чинити не хочемъ» [10, с. 167-168]. Так у характері гетьмана підкреслюється демократизм, заснований на звичаєвому праві. Однак свої переконання він відстоював непохитно у будь-якій ситуації [8].

Як і в літописі Г. Грабянки, загальний образ Б. Хмельницького подано через промову з приводу смерті гетьмана. Його представлено як геніального державного і військового діяча, талановитого політика, який забезпечив об'єднання і захист українських земель, православної віри, козацьких традицій тощо. «Умарлѣтень добрій водзѣ нашѣ, несмертелно по собіє оставивши славе...», – так висловився у прощальній промові С. Зорка. Тож, С. Величко змодельовав образ Б. Хмельницького як ідеальний.

Таким чином, С. Величком у представленому літописі охарактеризовано різних гетьманів, чії дії політично впливали на стан і долю України. Автором окреслено рівень духовності кожного з них. Проте особлива увага приділена образу Б. Хмельницького. Автор навіть спробував охарактеризувати цю постать з точки зору історичного майбутнього. Аналіз літопису показав, що концепція духовності керівника держави, за Величком, складна і неоднозначна. Так, автор розрізняє три категорії керівників України – герої, антигерої, люди з невиразними характеристиками. Б. Хмельницький – ідеальний герой, модель образу справжнього лідера української держави, захисника православ'я віри та

національних інтересів усього народу. Демократичний і водночас сповнений внутрішньої сили гетьманський заклик чи проповідь знаходили підтримку більшості населення країни. Тож, образ ідеального лідера – це втілення національних традицій спадковості влади, що спирається на широкі верстви суспільства.

3.4. Інтерпретація образу Б. Хмельницького в «Історії Русів»

В «Історії Русовъ» змальовано непересічну модель образу українського керманича часів занепаду Козацької держави та початку доби національного руху в Україні. Зокрема, наголошується на моделі образу правителя періоду Гетьманщини, оскільки вона є центральною в концепції літописця і спрямована на возвеличення ідеї державності та гетьмана як її свідомого речника. Погоджуємося з думкою І. Ісіченка про те, що оповідь історіографічного твору будується за хронологічною послідовністю історичних подій. Початок організований за традиціями літописання [8]. Літописець простежує родовід русів (українців) із біблійного роду Яфета. Етногенетичний міф співпадає з тогочасними гіпотезами відомих науковців. У такий спосіб демонструється безперервний хід української історії, автохтонність і самобутність українського народу. При цьому ототожнюються сармати, хозари, скіфи, варяги й слов'яни [29, с. 296]. Козацтво репрезентується як українське національне військо, лицарський стан подібний до шляхти.

Центральними й консолідуючими постатями твору виступають гетьмани Богдан Хмельницький та Іван Мазепа. Перше, що визначає суть образу Хмельницького, – це власне роз'яснення причин початку польсько-української війни ним самим. У такий спосіб літописець відразу наголошує на національних і релігійних причинах розбрату. Це возвеличує постать гетьмана як загальнонаціонального і загальнонародного лідера. Б. Хмельницький у творі співпадає з моделлю образу ідеального лідера, який першим виступив за відновлення суверенітету, який Україна мала до Берестейської унії. У цьому

значенні незалежність церкви і держави є поняттями, які тісно між собою пов'язані та навіть взаємозамінні. Для автора-літописця образ Б. Хмельницького є символічним до ідеального типу правителя. Це носій загальнонародних ідей і водночас – виконавець Божої волі. Він обстоює інтереси держави не лише всередині країни, а й на міжнародній політичній арені.

Переосмислюючи історичні та соціально-економічні реалії України у XVIII ст., літописець намагається досягнути причини, за яких Б. Хмельницький мав здійснити вибір щодо укладення договорів України з певною державою. Гетьман відкидає ідею польської протекції, а козак Іван Богун відверто виступає проти союзу з Москвою. Урешті автор робить висновок про те, що для української державності союз із росіянами та мусульманами є небезпечним. Аргументом на користь цього автор вважає несумісність руського і мусульманського світів із традиційно-українським. Автор мислить як людина європейського типу, яка прагне бачити свою державу, а також її правителів серед європейських [8]. Митець створює об'єктивну модель образу гетьмана, що побудована на основі фактичного матеріалу і реальних обставин. Літописець виправдовує союз Б. Хмельницького із Москвою релігійною та історичною спільністю, а також складною політичною ситуацією. Автор не схвалює дії гетьмана, проте розуміє їх, інтерпретуючи як образ заручника обставин.

Визначальною щодо характеристики моделі образу Б. Хмельницького у літописі є його остання передсмертна промова. У ній гетьман погрожує анафемою тим, хто повстане проти України або прийде на її землі як загарбник. Козакам же він радить «не ослабѣвать, при случаѣ надобности, въ мужествѣ и подвигах бранныхъ, держась всегда единогодушнаго согласія и братцкой дружбы, безъ чего никакое царство и никакое общество стоять не можетъ» [30, с. 140]. Літописець окреслює визначну роль Б. Хмельницького в історії нашої держави і після смерті, демонструючи ту Руїну, що заповонила країну згодом.

На противагу політичному розколу літописець демонструє розум і волю легендарного гетьмана. Він опирається у своїй діяльності на козаків, навчає їх свободі, наводить історичні приклади з далеких часів. Подібно до тодішніх

поетів-романтиків, літописець вільно оперує історичними фактами, використовує гіперболізацію у змалюванні подій, зміщує акценти, суб'єктивно інтерпретує. Автор «Історії Русів» як людина освічена і культурна, констатує О. Хававчак, описує яскраві в стилі барокового натуралізму історичні сцени щоб збурити народ, роз'єднаний і розгублений, на нові героїчні вчинки. Гетьман, психологічно вмотивований жорстокими оповідями про катування, нагнітає силу емоційного впливу на козаків. Він завершує свою градаційно виражену промову найсильнішими фактами, що і призводять до бажаного результату. «Готові вмерти за вітчизну і віру православну! Повелівай нам, Хмельницький, повелівай і провадь нас, куди честь і обов'язок нас кличуть!...» [30, с. 105].

Авторові «Історії Русів», зазначає дослідник, важливо було зобразити гетьмана харизматичною особистістю в історії України XVII ст. До того ж літописець витворює художній образ козацьких повстань, у яких керманич – достойний ідеал для наслідування [30, с. 105]. Говорячи від себе, автор називає конкретні вагомі грані ідеальної внутрішньої і зовнішньої політики Б. Хмельницького. Усі вони, на відміну від «політики» Брюховецького, мали в собі націєтворчі риси. Зрештою, Б. Хмельницький власною діяльністю і мудрістю здобув собі безсмертя, а І. Брюховецький – ганебну смерть. Тож, для демонстрації своїх власних поглядів автор творить модель образу гетьмана. У такий спосіб він виступає носієм національної ідеї, суть якої полягає у можливості та необхідності кожного народу захищати і розвивати своє національне буття, волю і самобутність.

Українці в інтерпретації автора «Історії Русовъ» та його улюблених героїв є «нацією малоросійською». Керманичі свідомі того, що за політичних обставин Україна не мала достатньо власних сил для того, щоб відстоювати незалежність [8]. Із огляду на це Б. Хмельницький і виступає за протекторат іншої держави над Україною. Автор «Історії Русовъ» вкладає в уста головних героїв думку про те, що віра українського народу і росіян не є тотожною, проте православною [30, с. 99].

Через представлені моделі керманичів, інтерпретуючи їхні вчинки, автор «Історії Русовъ» прагне донести ідею про те, що українці були і будуть вільними. Власне, гетьман в «Історії Русовъ» як ідеальний тип національного керманича стоїть на позиціях незалежності та лібералізму [8]. У його змалюванні лідер нації має обстоювати і показувати інтереси всього українського народу, а не тільки еліти. Це демонструє демократичний характер загальної моделі образу правителя в «Історії Русовъ», глибоку гуманістичну спрямованість його світоглядних засад.

Автор за допомогою образів правителів досить часто висловлює своє негативне ставлення до термінів «Україна», «український». Це зумовлено тим, що для русько-українських лідерів це питомі назви України та її споконвічних мешканців. Відтак, і Б. Хмельницький, і І. Мазепа твердо переконані у тому, що ці назви були забрані в українців підступними політичними методами і узурповані Московією. На думку автора «Історії Русовъ», що відображено в його моделях образів правителів, термін «Україна» був накинтий поляками. Насправді це помилка, адже назва вперше зустрічається у Київському літописі під 1187 р.

Таким чином, витворена в «Історії Русовъ» модель образу керманича має консолідуюче значення. Це виявляється насамперед через те, що вперше після києворуських літописів із системою князівських образів ця пам'ятка витворила постать державного правителя, який плекає ідею незалежності України. Головними її поборниками є постаті Б. Хмельницького й І. Мазепи. Утілена через ці образи ідея незалежності українських земель є логічним продовженням і розвитком ідеї автономності, представлені у історіографічних творах Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. Проте у своїй самотності вона повертається до глибини і могутності ідеї державної волі часів князювання володарів Київської Русі, простежує певну традиційність і спадковість лідерських традицій.

У плані творення моделей образів правителів автор «Історії Русовъ» зробив значний крок уперед, адже своїм твором створив фактично ідейну основу для образів національно-визвольних змагань українців у сучасному тисячолітті.

Висновки до розділу 3

У мистецьких творах барокового стилю розкрито модель образу правителя, головна риса якої полягає в її національному вияві та патріотичності. Центральна роль створеної мистецтвом слова інтерпретаційної моделі гетьмана визначається особистим внеском у становлення української нації, вироблення державотворчого спрямування її літературних творів. Кожен із представлених у роботі літописів, а також «Історія Русовъ» як завершальний твір барокової культури презентує свою модель образу правителя, створивши таким чином узагальнений художній тип національного керманіча часів Гетьманщини.

Модель образу правителя у літописі Самовидця має індивідуалізований характер й заснована на суб'єктивних оцінках автором кожного персонажа у контексті історичного фактологічного матеріалу. У центрі твору перебуває образ Б. Хмельницького як ідеального воїна, утілення відповідних чеснот державних, громадських, військових, дипломатичних, морально-етичних, релігійних, як носія ідеї автономного статусу України. Загалом така демонстрація керманіча виправдана його позиціями, а також поглядами самого автора літопису. Відповідно до цього у негативному ключі представлено постать І. Виговського. Це є суто авторським, суб'єктивним, упередженим вираженням, яке зумовлено орієнтацією гетьмана на польський вплив. Хоча історичні джерела репрезентують І. Виговського як одного із творців Козацької держави, одного з перших ініціаторів незалежності України.

Модель образу Б. Хмельницького змальована також у центрі літопису Г. Грабянки. Цей образ розкрито у широкому контексті формування української нації, порівняно з Мойсеєм, Навуходносором, Кіром, Олександром Македонським, Октавіаном Августом. Правитель утілює ідею автономного

статусу України під протекторатом Росії. Загалом, автор вважає місію Б. Хмельницького в історії України унікальною, а його образ порівнює із давньоруськими князями, отже – простежує спадковість державницьких, політичних, владних традицій.

Тенденція літопису Самійла Величка позначається прагненням автора створити образ історії через окремих лідерів. Для цієї місії обиралися гетьмани з яскраво вираженим національним характером. Першим гетьманом був Петро Конашевич-Сагайдачний, його гідним спадкоємцем став гетьман Богдан Хмельницький – велич української національної ідеї, символ ідеального керманича. С. Величко вважав змодельований ним образ Б. Хмельницького об'єктивним, оскільки автор послуговувався різними джерелами. Це не зовсім відповідає дійсності, адже завдання літописця – звеличити козацький чин, а головним засобом тут був образ Б. Хмельницького. Однак важливою рисою гетьмана автор вважав його демократизм, близькість із народом і козацтвом, від імені яких і проводилася державна політика.

Невідомий автор «Історії Русовъ» змальовує цілком нову модель образу керманича, що формується на основі тогочасних історичних обставинах. Вчинки Б. Хмельницького пояснюються об'єктивними чинниками. Фактично, автор виправдовує вибір гетьмана на користь союзу із Москвою, інтерпретуючи його образ як заручника обставин. Незважаючи ні на що, у баченні автора він постає як відданий патріот України, захисник народу, поборник прав і вольностей козацьких.

ВИСНОВКИ

Бароко є пишномовною мистецькою епохою і стилем, що співзвучний не лише українській автентичності щодо репрезентації світовідчуття і мислення, а й у цілому – стилю життя. Зазначена мистецька доба позначилася не лише на літературно-мистецькому доробку, але й знайшла своє відображення у філософії, історіографії, педагогіці тощо. Це дозволяє визначити стиль бароко як величну культурну епоху. Українське бароко ідентифікують як одну з найвизначніших епох нашої національної культури, що дала поштовх до самовизначення, відродження, державності.

Відповідно до поставленої мети – теоретичного та контекстуального висвітлення втілення барокових рис в українських літописах XVIII ст., ми дійшли таких висновків:

1. Дослідивши полімовність української літератури доби бароко на прикладі аналізу специфіки барокової культури і особливостей літературного бароко в Україні, дійшли висновків, що стиль Бароко в XVII–XVIII ст. стає в Україні провідним. Це виявляється у тому, що окреслений напрям здійснив могутній вплив на культурну, живописну, музичну, архітектурну, літературну сфери. Він наповнив мистецтво виразними національними особливостями, сформував духовне обличчя сучасного та майбутнього поколінь, зокрема якщо ми говоримо про стиль козацького бароко.

Серед різних стилів і жанрів XVII–XVIII ст., у яких яскраво виразились барокові риси, визначаємо поетичні твори, церковні казання, козацькі літописи, наукові трактати та інше. Автори барокових творів були націлені на зміни не лише форми творів, але й ущільнювали тексти вишуканими стилістичними фігурами, засобами художньої образності тощо.

2. Описавши бароковий дискурс літопису Самовидця «Про війни Богдана Хмельницького і про міжусобиці, що були в Малій Росії після його смерті», визначили, що у творі зберігається суттєве поєднання декількох жанрів – літописного й історичного. Перша частина твору (період з 1648 р. і до 1667 р.)

має в основі історичний стиль викладу. У цьому випадку автор використовує принцип логіко-причинної послідовності у презентації подій. Історичні оповіді містять заголовки, мають вигляд завершеного твору і логічність у викладі думок. Друга частина твору окреслює період до 1702 р. і висвітлює літописну традицію – оповідну манеру автора, який уникає глибоких художніх образів, риторичності, використання цитат та інше. У центрі літопису Самовидця є опис Національно-визвольної війни, однак твір не має єдиної вираженої тематики, яка б композиційно об'єднувала його в одне ціле.

3. Проаналізувавши втілення українського бароко у літописі Самійла Величка, констатуємо, що представлений літопис – це перший фундаментальний історичний твір, послідовний виклад історичних фактів. Автор послуговується принципами цілісного підходу до об'єкта дослідження, використовує концептуалізацію емпіричних даних, розлогість у викладі думок і самостійність оповідей. Цікавою є спроба автора піддати фактологічний матеріал критичному аналізу. У бароковому мистецтві С. Величко як історик відтворив грандіозну картину історичних подій. Серед важливих, на думку автора, знаходимо описи подвигів і випробувань, слави і зрад. Автор демонструє героїчні пристрасті та людські страждання, що випали на долю нашого народу в годину великих суспільних потрясінь – Національно-визвольної війни та Руїни.

4. Розкривши особливості доби бароко в літописі Григорія Грабянки, практично обґрунтували, що у творі значна увага приділяється опису критичних, екстремальних ситуацій, героїчних вчинків та моральних уроків «історичної драми». У окресленому літописі композиція є стрункою, а тематика чітко визначеною. Основний об'єкт дослідження – історія козаччини, діяльність Б. Хмельницького, Національно-визвольна війна. Автор використовує історіографічний принцип достовірності й авторської неупередженості у зображенні історичних фактів.

5. Висвітливши традиції української барокової літератури в літописі «Історія Русів», відмічаємо, що в цілому для козацьких літописів характерними є етнокультурні засади літературного мистецтва тієї доби, відповідні естетиці

бароко, у тому числі українського козацтва. Виклад тексту, який запропонували автори, є унікальними. Це поєднання літературного, літописного й історичного жанрів; використання різних мистецьких стилів. Літопис «Історія Русів», як і зазначені вище історіографічні твори, переважно витворює цілісний комплекс духовно-естетичних характеристик. Він наповнений патетикою, особливою риторикою, володіє широким спектром художніх засобів, характерних для барокового мистецтва періоду козаччини.

6. Інтерпретувавши втілення образу Богдана Хмельницького у козацьких літописах, дістала подальшого розвитку концептуальна модель образу лідера. З іменем легендарного керманіча пов'язана визвольна війна українців проти польсько-шляхетського поневолення і створення української державності. Відповідно цілком природно, що історична постать гетьмана, його життєвий і політичний шлях посідають визначне місце в усіх окреслених літописах другої половини XVII і XVIII ст.

Щоб історично правдиво і яскраво змалювати постать відомого керманіча в історії України періоду козаччини, літописці вдаються до використання різних джерел. Серед таких – вітчизняні та іноземні (переважно польські) дипломатичні документи, укази, листи тощо, а також усні перекази, легенди, пісні. Відповідно до цього постать Богдана Хмельницького в козацьких літописах XVIII ст. сприймається крізь ідеї возвеличення національно-визвольної війни українського народу проти польської шляхти. У творах відбувається ідеалізація історичної постаті відомого гетьмана, створюється модель образу ідеального правителя. Однак інтерпретація образу Б. Хмельницького в історіографічних літописах не позбавлена художніх рис і характеристик літературного героя, адже і самі історичні події презентуються в козацьких літописах значною мірою художньою мовою і бароковим стилем.

Отже, у магістерському дослідженні велику увагу приділено теоретичному аспекту втілення барокових рис в українських літописах XVIII ст. на основі текстуального дослідження кращих здобутків української літератури означеного періоду – літопису Самовидця «Про війни Богдана Хмельницького і про

міжусобиці, що були в Малій Росії після його смерті», літописів Самійла Величка, Григорія Грабянки та «Історії Русів». Визначено роль національно-визвольних змагань як консолідуючої сили суспільного розвитку і формування світоглядних засад. Подальшого розвитку набула тема ідеального лідера та його ролі в історичному процесі. Доведено, що використання барокової стилістики в описі історичних реалій дозволяє всебічно висвітлити не лише факти минувшини, а й ставлення до них окремих персоналій і певних верств суспільства чи народу загалом.

Тема дослідження є міждисциплінарною, що відкриває перспективи для подальшої розробки науковцями з точки зору філологів, істориків, історіографів, мистецтвознавців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієнко Л., Мізюк І. Естетична сутність і цінність літератури українського бароко. *Дивослово*. 1997. № 2. С. 40–42.
2. Бароко. Мистецтво України : Енциклопедія. Т. 1. Київ : Українська енциклопедія ім. М. Бажана, 1995. С. 148–152.
3. Багалій Д. Нарис української історіографії. Київ : [б. в.], 1925. Вип. 2 : Джерелознавство. 108 с.
4. Бескорса В. Трансформація бароко в художній культурі України XVII–XVIII ст.: дис. ... канд. мистецтвознавства : 26.00.01. Харків, 2005.
5. Білякович Л. Вплив західноєвропейських барокових тенденцій на формування української моди в XVII – XVIII століттях. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*: збірник наукових праць. Вип. 9. Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2008. С. 286–293.
6. Бурко О. Загадка українського літературного бароко. *Дивослово*. 2010. № 10. С. 41–46.
7. Бурлака Д. Модель образу правителя в «Історії русів». *Актуальні питання гуманітарних наук*. Серія: Мовознавство. Літературознавство. 2014. Вип. 10. С. 125–130.
8. Бурлака Д. О. Інтерпретаційні моделі образу правителя в українських середньовічних і барокових літописах: дис. ... канд. філолог. наук : 10.01.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2016. 171 с.
9. Величко С. Літопис. Т. 1. Київ : Дніпро, 1991. 371 с.
10. Величко С. Лѣтописьъ событий в Юго-Западной России в ХУІІ в. Киев : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1848. Т.1.
11. Возняк М. Історія українського письменства. Львів [б. в.], 1922. 512 с.
12. Гаврилюк Г., Михальчук А. Стиль бароко – самоствердження української національної самобутності в європейському культурному просторі. URL: http://ukrconf.fl.kpi.ua/wp-content/uploads/2014/12/34_HAV1.pdf
13. Грушевский М. С. Об украинской историографии XVIII века.

Несколькосоображений. *Известия Академии наук СССР. Серия VII : Отделение общественных наук.* Москва, 1934. № 3. С. 215–223.

14. Гуцуляк І. Ретроспекція і сучасний стан вивчення українського бароко : Навчальний посібник. Чернівці : Рута, 2006. 52 с.

15. Даренська В. Українське бароко як світоглядний стиль. *Українознавство.* 2013. № 1. С. 105–109.

16. Девдюк І. В. Бароко і класицизм: спільне та відмінне. *Всесвітня література та культура.* 2005. № 1. С. 2–4.

17. Дзира Я. «Історія Русів» – видатна пам'ятка української історіографії: нові дані про її автора. Автопортрет нації. Київ : Наукова думка, 1997. С. 123–132.

18. Дзира І. Українське літописання XV – XVIII ст. у вітчизняній науковій літературі 1830 – 60-их рр. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Dzyra_Ivan/Ukrainske_litopysannia_KhVKhVIII_st_u_vitchyzniani_naukovii_literaturi_18301860-kh_rr.pdf?

19. Дзира І. Я. Українська історіографія другої половини XVII – початку XVIII ст. та перекази про Богдана Хмельницького. URL: http://resource.history.org.ua/publ/xix_2011_19_429

20. Дзира Я. Самійло Величко та його літопис. Історіографічні дослідження в УРСР. Київ : Наукова думка, 1971. С. 199–214.

21. Дмитренко В. А. Дмитро Чижевський як дослідник українського бароко. *Молодий вчений.* 2018. № 5.3 (57.3). С. 1–4.

22. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. Київ : Глобус, 1992. Т. 1 : До половини XVII століття. 228 с.

23. Єрошкіна О. О. Епоха бароко : Навчальний посібник. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 123 с.

24. Єфремов С. Історія українського письменства. Київ–Ляйпціг : [б.в.], 1919. Т.1. 449 с.

25. Зайдлер Н. В. Правобережна Україна періоду руїни в художньому осмисленні авторів козацьких літописів. *Вісник Запорізького національного університету.* Серія: Філологічні науки. 2008. № 2. С. 83–90.

26. Иконников В. С. Опыт русской историографии. Киев : Типография Имп. Ун-та св. Владимира, 1908. Т. 2. Кн. 2. 1062 с.
27. Исторія Русов или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конисского, архиепископа белорусского. Москва : Университетская типография, 1846. 45 с.
28. Ісіченко І., Архієпископ. Бароко – мистецький стиль і літературна доба. *Дивослово*. 2010. № 10. С. 27–34.
29. Ісіченко І., Архієпископ. Історія української літератури: епоха Бароко: XVII–XVIII ст. : Підручник для студентів філологічних факультетів університетів. Львів–Київ–Харків : «Святогорець», 2011. 566 с.
30. Історія Русів / Пер. І. Драча. Київ : Радянський письменник, 1991. 318 с.
31. Історія української літератури: У 8 т. Київ : Наукова думка, 1967. Т. 1. 540 с.
32. Калашникова О. Л. Українська та зарубіжна культура : [лекції]. Дніпропетровськ : АМСУ, 2003. 202 с.
33. Ковальський Н. П., Мыщук Ю. А. Украинские летописи. *Вопросы истории*. 1985. № 10. С. 81–94.
34. Костомаров М. Богдан Хмельницький : [історична монографія]. Дніпропетровськ : Січ, 2004. 843 с.
35. Кримський С. Культурна універсальність українського бароко. *Вісник НАН України*. 2000. № 10. С. 47–56.
36. Летопись Григория Грабянки. Киев : Издано Временной Комиссией для разбора древних актов, 1854. XXIX+IV+374 + IV с.
37. Литвин С. Х. Козацькі літописи як джерело історії української культури. *Вісник НАКККиМ*. Серія: Історія. 2014. № 3. С. 258–263.
38. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т. / Автор-укл. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 1. 612 с.
39. Літературознавча енциклопедія: У 2-х т. / Автор-укл. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. Т. 2. 624 с.
40. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Гром'яка, Ю. Ковалева, В. Теремка. 2-ге вид., випр., допов. Київ : Академія, 2007. 751 с.

41. Літопис Самовидця. Київ : Наукова думка, 1971. 208с.
42. Логвин Г. Н. Українське бароко в контексті європейського мистецтва. Українське бароко та європейський контекст. Київ : Наукова думка, 1991. С. 20–31.
43. Лямпрехт О. В. Багатомовність як прикметна риса літератури українського бароко. *Наукові записки ХНПУ імені Г. С. Сковороди*. 2016. Вип. 2 (84). С. 48–61.
44. Макаров А. Світло українського бароко. Київ : Мистецтво, 1994. 285 с.
45. Маланюк Є. Доба українського бароко. *Всесвітня література та культура*. 2005. № 8. С. 27–28.
46. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. К. : Обереги, 1992. 78 с.
47. Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX віку). Київ : Вид-во Київського держуніверситету, 1959. 259 с.
48. Мацапура В. І. Це загадкове, примхливе бароко ... *Зарубіжна література в навчальних закладах*. 1999. № 2. С. 7–11.
49. Мишанич О. В. Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. Київ : Наукова думка, 1980. 341 с.
50. Москальчук Г. О. Мова і стиль барокової драматургії XVII – XVIII ст. URL: [file:///D:/Downloads/367-1046-1-PB%20\(1\).pdf](file:///D:/Downloads/367-1046-1-PB%20(1).pdf)
51. Наєнко М. Художня література України. Від міфів до модерної реальності. Київ : Просвіта, 2008. 1064 с.
52. Найдено О. Українське бароко. Загальні риси. Специфіка історичного функціонування. *Мистецтво України*. 2001. Вип. 2. С. 25–32.
53. Наливайко Д. Українське бароко: типологія і специфіка. Українське бароко. Київ : Акта, 2004. Т. I. С. 7–20.
54. Новак М. Українське бароко. *Сучасність*. 2006. № 1. С. 111–119.
55. Парахонський Б. Бароко: поетика і символіка. *Філософська і соціологічна думка*. 1993. № 6. С. 99–114.
56. Патерікіна В. В. Постмодернові мотиви в культурі українського бароко. *Інтелігенція і влада*. 2011. Вип. 23. С. 226–237.
57. Передрієнко В. А. Бароко в контексті стильового розвитку

староукраїнської літературної мови другої половини XVI – XVIII ст. *Магістеріум*. Серія: Мовознавчі студії. 2014. Вип. 57. С. 79–84.

58. Петрушенко О. Естетика бароко у європейському культурному контексті. *Проблеми гуманітарних наук*. Серія: Філософія. 2015. Вип. 35. С. 52–59.

59. Пехник Г. Українське низове бароко: поетика стилю і жанру : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Львів, 2001. 19 с.

60. Піскун Б. Феномен українського бароко. URL: <http://eztuir.ztu.edu.ua/123456789/6940>.

61. Піщанська В. М. Етнокультурна ментальність і духовна культура козацтва в контексті українського бароко. *Мистецтвознавчі записки*. Серія: Питання культурології, історії та теорії культури. 2017. Вип. 32. С. 23–30.

62. Піщанська В. М. Козацька культура доби українського бароко: релігійно-естетичний сикретизм духовної сфери: дис. ... докт. культурології : 26.00.01. Київ, 2018. 433 с.

63. Піщанська В. М. Художньо-естетичні й історико-культурні аспекти козацького літописання. *Культура України*. 2016. Вип. 52. С. 172–181.

64. Притуляк П. Українська барокова література: героїко-стоїстичний аспект. *Вісник КНТЕУ*. 2013. № 5. С. 105–120.

65. Прокопович Ф. Філософські твори : У 3 т. Т. 2. Київ : [б.в.], 1980. 552 с.

66. Сафонов Ю. М. Концепція духовності керівника держави в літописі Самійла Величка: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : 10.01.01. Запоріжжя, 1998. 22 с.

67. Семенюк Л. Стильові течії українського літературного бароко: до постановки наукової проблеми. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Філологічні науки. Літературознавство. 2016. № 8 (333). С. 150–155.

68. Семяник О. Б. Діалог культури та історичної традиції крізь призму спадщини українського бароко. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*. 2014. Вип. 20. (Т.2). С. 15–18.

69. Сергієнко Г. Я. Правобережна Україна: відродження козацької державності й визвольний рух проти панування Речі Посполитої (80–90-ті рр. XVII – поч. XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 1996. № 3. С. 105–119.
70. Соболь В. «У терпінні вашім знайдеться душа ваша ...». Київ, 1995. № 2/3. С. 143–146.
71. Соболь В. О. Літопис Самійла Величка як явище українського літературного бароко. *Питання літературознавства*. 1996. Вип. 3. С. 19–27.
72. Стецюк К.І. Літопис Самовидця – визначна пам'ятка української історичної літератури другої половини XVII ст. *Український історичний журнал*. 1964. № 2. С. 58–64.
73. Титар О. В. Бароко та народний стиль у формуванні слобожанської ментальності : автореф. дис. ... канд. філософ. наук : 09.00.12. Харків, 2003. 16 с.
74. Ушкалов Л. В. Світ українського бароко: філологічні етюди. Харків : Око, 1994. 112 с.
75. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Зібрання творів : у 50 т. Т. 41. Київ : Наукова думка, 1983. С.194–470.
76. Хававчак О. Барокова поетика «Історії русів». *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2011. Вип. 26. С. 144–148.
77. Холод Л. Світоглядна сила та естетична краса українського літературного бароко. *Українська мова та література*. 2013. Число 17 (777). С. 4–8.
78. Чижевський Д. Історія української літератури. Київ : Академія, 2003. 567 с.
79. Шевченко В. Українське літературне бароко кінця XVI – XVIII ст.: спроба узагальнення. *Визвольний Шлях*. 2003. Вип. 56. С. 104–115.
80. Шевченко З. Мистецтво бароко як засіб формування загальнокультурної компетентності учнів на заняттях літературного факультативу. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 7. С. 24–30.

81. Шевчук В. Муза Роксоланська: Українська література XVI–XVIII століть : у 2 кн. Кн. 2: Розвинене бароко. Пізнє бароко. Київ : Либідь, 2005. 728 с.

82. Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» / Пер. І. Драча. Київ : Радянський письменник, 1991. С. 5–28.

83. Шпак Ю. Козацькі літописи як прототексти. URL: <file:///D:/Downloads/1689-Tekst%20artyku%C5%82u-3036-1-10-20150712.pdf>